

e-ISSN 1694-867X

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ТАРых

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY

HISTORY

№2 (3) / 2023

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

Вестник Ошского государственного университета. История

Journal of Osh State University. History

e-ISSN: 1694-867X

ЖУРНАЛ ЖӨНҮНДӨ [kg]

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” илимий журналы университеттин илимий журналдарынын импакт-факторун жогорулатуу жана келечекте эл аралык илимий базаларга киргизүү саясатын ишке ашыруу максатында Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңешинин 2022-жылдын 20-апрелиндеги 7-протоколунун негизинде түзүлгөн.

“ОшМУнун Жарчысы. Тарых” илимий журналы Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн. Каттоо нумуру 10304, 22-июнь 2022-жыл.

Журнал үч тилде – **кыргыз, орус жана англис** тилдеринде макалаларды жарыялайт. Материалдар акысыз негизде кабыл алынат. Журнал макалаларды жөнөтүү, аларды рецензиялоо жана жарыялоо үчүн акы албайт жана авторлорго калем акы төлөнбөйт.

“ОшМУнун Жарчысы. Тарых” илимий журналы жылына **2 жолу чыгат** (кошумча атайын чыгарылыштар болушу мүмкүн).

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналы өзүнүн расмий сайтына ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул дүйнөлүк илимий коомчулукка журналга кеңири маалымат алуу мүмкүнчүлүгүн камсыз кылат.

Журнал ВОАИ Будапешт демилгесинде иштелип чыккан ачык жеткиликтүүлүк саясатын карманат жана өзүнүн контентине ачык кирүү мүмкүнчүлүгүн берип, дүйнөлүк деңгээлде билим алмашууга жана изилдөө натыйжаларын жайылтууга жардам берет. Журнал жарыяланган материалдардын максималдуу жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саясатын жүргүзөт. Журналдын баардык контенти интернетте окуу, жүктөп алуу, көчүрүү, жайылтуу, басып чыгаруу үчүн ачык. Ар бир колдонуучу сайт ичинде издөө жасап, макалалардын толук текстине шилтеме жасай алат же аларды, эч кандай каржылык, юридикалык же техникалык тоскоолдуктар болбосо, башка мыйзамдуу максаттарда колдоно алат.

Окурмандар жана авторлор журналдын веб-сайтынан журналдын учурдагы санынын электрондук версиясын жана мурунку басылмалардын архивдерин эркин көрүп жана жүктөп ала алышат. Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясынын шарттарына ылайык, журналдын баардык басылмалары электрондук түрдө бекер жана чектөөсүз таратылат.

“Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналындагы макалалардын авторлору эмгектери менен бирге журналга басып чыгаруу укугун өткөрүп беришет, аны Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0) лицензиясы менен лицензиялаган болушат. Жарыяланган эмгектин автордук укук ээси болуп басып чыгаруучу Ош мамлекеттик университети эсептелет.

Учурда журнал РИНЦте (Российский индекс научного цитирования) индекстелет.

Журналдын материалдарынын электрондук версиялары <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> жана www.e-library.ru сайттарында коомдук доменде жайгаштырылган.

CrossRef менен Ош мамлекеттик университетинин ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык журналга 10.52754 нумурлуу DOI префикси ыйгарылган. Ушул келишимдин негизинде “Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых” журналына чыккан ар бир макалага DOI нумуру берилет.

Негиздөөчүсү

Ош мамлекеттик университети

e-ISSN 1694-867X (электрондук версиясы)

Префикс DOI: 10.52754

О ЖУРНАЛЕ [ru]

Научный журнал “Вестник Ошского государственного университета. История” был основан на основании 7-го протокола Ученого совета ОшГУ от 20 апреля 2022 года в целях повышения импакт-фактора научных журналов университета и в дальнейшем реализации политики включения в международные научные базы данных.

22 июня 2022 года журнал “Вестник ОшГУ. История” прошел регистрацию в Министерстве юстиции Кыргызской Республики под № 10304.

Журнал публикует статьи на трех языках – **кыргызском, русском и английском**, принимает материалы к публикации на безвозмездной основе. Журнал не взимает плату за подачу статей, их рецензирование и их публикацию. Авторские гонорары не выплачиваются.

Периодичность издания: **2 выпуска в год** (возможны дополнительные специальные выпуски).

Журнал “Вестник ОшГУ. История” предоставляет открытый доступ к своему контенту на официальном сайте журнала. Это обеспечивает более широкий информационный доступ к журналу в масштабах мирового научного сообщества.

Журнал придерживается политики открытого доступа, сформулированного в Будапештской инициативе ВОАИ, и предоставляет открытый доступ к своему контенту, способствуя увеличению глобального обмена знаниями и результатами исследований. Журнал проводит политику обеспечения максимальной доступности опубликованных материалов. Весь контент журнала открыт в сети Интернет для чтения, скачивания, копирования, распространения, печати. Любые пользователи могут осуществлять поиск или ссылаться на полные тексты статей, использовать их в других законных целях при отсутствии каких-либо финансовых, юридических или технических преград.

Читатели и авторы могут свободно просматривать и скачивать электронные версии текущего номера журнала и архивы за предыдущие периоды на сайте журнала. Все публикации журнала в электронном виде распространяются бесплатно и без ограничений на условиях лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

Авторы статей журнала “Вестник ОшГУ. История” передают журналу право публикации вместе с работой, одновременно лицензируя ее по лицензии Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). Правообладателем опубликованной работы является издатель – Ошский государственный университет.

В настоящее время журнал “Вестник ОшГУ” индексируется в РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Электронные версии материалов “Вестник ОшГУ. История” размещаются на сайтах <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> и www.e-library.ru в открытом доступе.

По договору между CrossRef и Ошским государственным университетом журналу присвоен префикс DOI 10.52754. На основании этого договора каждой статье, опубликованной в журнале “Вестник ОшГУ. История” присваивается номер DOI.

Учредитель
Ошский государственный университет
e-ISSN 1694-867X (электронная версия)
Префикс DOI: 10.52754

ABOUT THE JOURNAL [en]

The scientific journal “Journal of Osh State University. History” was founded on the basis of the 7th Protocol of the Academic Council of Osh State University dated April 20, 2022 in order to increase the impact factor of scientific journals of the university and further implement the policy of inclusion in international scientific databases.

In June 22, 2022 the journal “Journal of Osh State University. History” was registered with the Ministry of Justice of the Kyrgyz Republic under No. 10304.

The journal publishes articles in three languages – Kyrgyz, Russian and English, accepts materials for publication free of charge. The journal does not charge for the submission of articles, their review and publication. Author’s royalties are not paid.

Publication frequency: 2 issues per year (additional special issues are possible).

The “Journal of Osh State University. History” provides open access to its content on the official website of the journal. This provides greater information access to the journal throughout the global scientific community.

“Open access” means its free availability on the public internet, permitting any users to read, download, copy, distribute, print, search, or link to the full texts of these articles, crawl them for indexing, pass them as data to software, or use them for any other lawful purpose, without financial, legal, or technical barriers other than those inseparable from gaining access to the internet itself.” (by Budapest Open Access Initiative).

Readers and authors can freely view and download the electronic versions of the current issue of the journal and archives for previous periods on the journal’s website. All publications of the journal in electronic form are distributed free of charge and without restrictions under the terms of the Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0).

The authors of the “Journal of Osh State University. History” transfer publishing rights to the publisher, licensing it under Creative Commons Attribution License (CC BY-NC 4.0). The copyright holder of the published work is the publisher – Osh State University.

The journal is indexed in RSCI (Russian Science Citation Index).

Electronic versions of the journal materials are placed on the websites <https://journal.oshsu.kg/index.php/history/index> and www.e-library.ru in the public domain.

Under an agreement between CrossRef and Osh State University, the journal was assigned the prefix DOI 10.52754. On the basis of this agreement, each article published in the “Journal of Osh State University. History” is assigned a DOI number.

Founder

Osh State University
e-ISSN 1694-867X (electronic version)
DOI prefix: 10.52754

РЕДАКЦИЯ [kg]

Башкы редактор

Арстанов Сабыркул Абдиманатович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети:
sabyrkul@mail.ru

Башкы редактордун орун басары

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети,
gchynykeeva@oshsu.kg

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү

Асанканов Аблабек Асанканович – тарых илимдеринин доктору, академик, Кыргызстандын УИАсынын Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнография институту (Кыргызстан), abylabek.asankanov@mail.ru

Абытов Байболот Капарович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), baybolot-1962@rambler.ru

Алымбаев Жээнбек Байыскулович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк Манас университети (Кыргызстан), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Аманжол Калыш Боранбайұлы – тарых илимдеринин доктору, профессор, Казак мамлекеттик университети (Казакстан), kalyshamanzhol@gmail.com

Жураев Рузимат Тухтасинович – саясий илимдеринин доктору, профессор, Наманган мамлекеттик университети (Өзбекстан), jorayev.rozimat@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кастамону мамлекеттик университети (Түркия), okaratayev@gmail.com

Назаров Иван Иванович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Тарых жана эл аралык мамилелелер институту (Россия), nazarov@mail.asu.ru

Павел Варжека – PhD доктор, профессор, Батыш Чехия университети (Чехия), vareka@kar.zcu.cz

Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети (Кыргызстан), chorotegint@gmail.com

Адилбаев Жумали – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), jadilbaev@mail.ru

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Садыков Тлеген Садыкович – тарых илимдеринин доктору, профессор, Л. Гумилев атындагы Евразия улуттук университети (Казахстан), sadikov_TS@enu.kz

Смадияров Сыдык Акунович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), ssmadiyarov@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна – тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ош мамлекеттик университети (Кыргызстан), chynyhan@bk.ru

Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Наманган мамлекеттик университети (Өзбекстан), kashkalak1974@gmail.com

Махмудов Ойбек Анварович – тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Чирчик мамлекеттик педагогикалык университети (Өзбекстан), oybek81@yandex.ru

РЕДАКЦИЯ [ru]

Главный редактор

Арстанов Сабыркул Абдиманопович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), sabyrkul@mail.ru

Заместитель главного редактора

Чыныкеева Гульназ Эргешалиевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), gchynykeeva@oshsu.kg

Члены редакционной коллегии

Асанканов Аблабек Асанканович – доктор исторических наук, академик, Институт истории, археологии и этнографии имени Бегимаали Жамгырчинова (Кыргызстан), abylabek.asankanov@mail.ru

Абытов Байболот Капарович – доктор исторических наук, профессор, Ошский государственный университет (Кыргызстан), baybolot-1962@rambler.ru

Алымбаев Жээнбек Байыскулович – доктор исторических наук, профессор, Кыргызско-турецкий университет Манас (Кыргызстан), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Аманжол Калыш Боранбайулы – доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет (Казахстан), kalyshamanzhol@gmail.com

Джораев Рузимат Тухтасинович – доктор политических наук, профессор, Наманганский государственный университет (Узбекистан), jorayev.rozimat@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович – доктор исторических наук, профессор, Университет Кастамону (Турция), okaratayev@gmail.com

Назаров Иван Иванович – доктор исторических наук, профессор, Институт истории и международных отношений (Россия), nazarov@mail.asu.ru

Павел Варжека – PhD, профессор, Западно-Чешский университет (Чехия), vareka@kar.zcu.cz

Чороев Тынчтыкбек Кадырмамбетович – доктор исторических наук, профессор, Кыргызский национальный университет имени Жусупа Баласагына (Кыргызстан), chorotegint@gmail.com

Адилбаев Жумали – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), jadilbaev@mail.ru

Кадыров Турдумамат Дыйканбаевич – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Садыков Тлеген Садыкович – доктор исторических наук, профессор, Евразийской национальный университет им. Л.Гумилева (Казахстан), sadikov_TS@enu.kz

Смадияров Сыдык Акунович – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), ssmadiyarov@mail.ru

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна – кандидат исторических наук, доцент, Ошский государственный университет (Кыргызстан), chynyhan@bk.ru

Хайдаралиев Шухрат Абдулазизович – кандидат исторических наук, доцент, Наманганский государственный университет (Узбекистан), kashkalak1974@gmail.com

Махмудов Ойбек Анварович – кандидат исторических наук, доцент, Чирчикский государственный педагогический университет (Узбекистан), oybek81@yandex.ru

EDITORIAL TEAM [en]

Editor-in-chief

Arstanov Sabyrkul Abdimanapovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), sabyrkul@mail.ru

Deputy Editor-in-chief

Chynykeeva Gulnaz Ergeshalievna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), gchynykeeva@oshsu.kg

Members of the editorial board

Asankanov Ablabek Asankanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History, Archeology and Ethnography named after Begimaali Zhamgyrchinov of National Academy of Sciences Kyrgyzstan (Kyrgyzstan), abylabek.asankanov@mail.ru

Abytov Baybolot Kaparovich – Doctor of Historical sciences, Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), baybolot-1962@rambler.ru

Alymbaev Jeenbek Baiyskulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz-Turkish Manas University, (Kyrgyzstan), jeenbek.alymbaev@manas.edu.kg

Amanzhol Kalysh Boranbayuly – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazak National University (Kazakhstan), kalyshamanzhol@gmail.com

Jorayev Ruzimat Tukhtasinovich – Doctor of Political Sciences, Professor, Namangan State University (Uzbekistan), jorayev.rozimat@mail.ru

Karatayev Olzhobay Kubatbekovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kastamonu University (Turkey), okaratayev@gmail.com

Nazarov Ivan Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History and International Relations (Russia), nazarov@mail.asu.ru

Pavel Varjeka – Ph.D., Professor, West Czech University (Czech Republic), vareka@kar.zcu.cz

Choroev Tynchtykbek Kadirmambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn (Kyrgyzstan), chorotegint@gmail.com

Adilbaev Zhumali – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), jadilbaev@mail.ru

Kadyrov Turdumamat Diykanbaevich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), kadyrov.turdumamat@mail.ru

Sadykov Tlegen Sadykovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, L. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan), sadikov_TS@enu.kz

Smadiyarov Sydyk Akunovich – Candidate of Historical sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), ssmadiyarov@mail.ru

Satybaldieva Chynyhan Topchubaevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University (Kyrgyzstan), chynyhan@bk.ru

Haydaraliev Shukhrat Abdulazizovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Namangan State University (Uzbekistan), kashkalak1974@gmail.com

Mahmudov Oybek Anvarovich – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Chirchik State Pedagogical University (Uzbekistan), oybek81@yandex.ru

МАЗМУНУ

Содержание

Contents

Абытов Б.К. Чыгаан мударис, илимпоз, тарбиячы – Жумали Адилбаев	1
Авазов Э.А. Улуттук-азаттык кыймылдардын тарыхнаамасынын айрым методологиялык маселелери (Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында).....	7
Жоошбекова А.Р., Абдувапова А.Т. Учурдагы Ош облусунун калкынын тилдик курамы жана анын кээ бир маселелери.....	15
Акунов А., Темирбекова А.Т. “Дүйнө тарыхы” окуу китебиндеги изилдөөнүн жана окутуунун универсалдуу инновациялык ыкмалар топтому жөнүндө	21
Абытов Б.К. Кыргызстан жана Азербайжан: эки тараптуу катнаштардын жана стратегиялык партнёрдуктун өнүгүүсү	29
Жакыпбеков Ж.Ж. Актуальность изучения проблем истории “человеческого общества” в условиях меняющихся парадигм в исторической науке	41
Мырзалиева Т.Ж., Каныбекова А.К. Табигый кырсыктардын кесепеттерин жоюуда социалдык кызматкерлердин ролу	49
Кожобеков М.Ч. Квалификациялык ишти жазуунун методологиясы	55
Көлбаева З.И. Жаштардын иденттүүлүк сапаттарын калыптандыруу маселелери.....	63
Мусаева Н.К. Кыргыз элинин руханий маданиятында психологиялык көз караштардын өнүгүүсү.....	71
Сатыбалдиева Ч.Т. Кыргыздардын салттуу килем жана килем буюмдарынын пайдалануу чөйрөсү.....	81
Султанова М.Ш., Салиева Э.А. Н. Исанов – чыгаан мамлекеттик жана коомдук ишмер.....	87
Тентигенова А.И. Кыргыз ойчулдарынын психологиялык ой толгоолору.....	93
Шейшеканов Т.Б. Кыргызстандагы XIX к. экинчи жарымы-XX к. башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптер	101
Шнейдер В.М. Преодоление европоцентризма в изучении истории стран Востока	109

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 1-6

УДК: 929.51

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_1](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_1)

ЧЫГААН МУДАРИС, ИЛИМПОЗ, ТАРБИЯЧЫ – ЖУМАЛИ АДИБАЕВ

ЖУМАЛИ АДИБАЕВ – ИМЕНИТЫЙ ПЕДАГОГ, УЧЁНЫЙ И ВОСПИТАТЕЛЬ

ZHUMALI ADILBAEV – FAMOUS TEACHER, SCIENTIST AND EDUCATOR

Абытов Байболот Капарович

Абытов Байболот Капарович

Abytov Baibolot Kaparovish

т.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.и.н., профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Historical Sciences, Professor, Osh State University

babytov@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-0267-5127

ЧЫГААН МУДАРИС, ИЛИМПОЗ, ТАРБИЯЧЫ – ЖУМАЛИ АДИБАЕВ

Аннотация

Макалада кырк жылдан ашуун Кыргызстандын жогорку окуу жайларында эмгектенип, байсалдуу өмүр сүрүү менен илимий, окуу-усулдук, педагогикалык, тарбиялык иш аракеттерин натыйжалуу турмушка ашырган, быйылкы жылы 75 жылдык мааракеси өтүп жаткан, тарых илимдеринин кандидаты, доцент, чыгыш, чөлкөм таануучу Жумали Адилбаевич Адилбаевдин көп кырдуу бейнесин чагылдырууга аракет жасалган. Биз Жумали Адилбаевичтин ишмердүүлүгүн бир нече багытта - чыныгы педагог, таасын аалым, талыкпас тарбиячы, бир катар окуу-усулдук эмгектердин, монографиялардын автору таризинде кароого аракет кылдык. Кадырлуу каарманыбыздын өлкөбүздүн мектептерин, атайын орто жана жогорку окуу жайларынын тарыхчыларынын адис катары калыптануусуна өзгөчө салым кошкону баяндалат. Каарманыбыз өзүнүн нускалуу сөздөрү, чабыты кенен, мааниси терең ойлору, жеке маданияты, интеллектуалдык деңгээли, паам-парасаты, үлгүлүү жүрүшү менен жаштарга таалим-тарбия бергенин, өз замандаштарына, кесиптештерине өзгөчө таасир эткенин баса белгилөөгө аракет кылдык.

Ачкыч сөздөр: агай, тарыхчы, аалым, педагог, тарбиячы, автор, үлгү, тарбия.

**ЖУМАЛИ АДИБАЕВ – ИМЕНИТЫЙ ПЕДАГОГ,
УЧЁНЫЙ И ВОСПИТАТЕЛЬ**

**ZHUMALI ADILBAEV – FAMOUS TEACHER,
SCIENTIST AND EDUCATOR**

Аннотация

Нами предпринята попытка раскрыть разнообразный портрет, жизнедеятельность, кандидата исторических наук, доцента, востоковеда и регионоведа Жумали Адилбаевича Адилбаева, 75 летия которого отмечается в нынешнем году. Он известен как именитый историк, замечательный педагог, неустанный исследователь, богатый опытами воспитатель многих молодых поколений историков, как нашей страны, так и ближнего зарубежья. Мы рассмотрели его жизнедеятельность в трёх аспектах – как педагога, исследователя и воспитателя, что и удалось сделать нам. Его как наставника, историка ряда высшего учебного заведения, уважают многое поколение историков учителей средних школ на всех уголках нашей страны, преподаватели среднеспециальных и высших учебных заведений. Действительно он внёс огромный вклад в подготовке профессиональных кадров историков республики. Жумали Адилбаевич своей высокой культурой, интеллектуальным уровнем, знанием национальных традиций и обычаев, образцовыми манерами, присущими только ему качествами воспитания как молодого поколения, так и окружающих его коллег выделяется от других его современников. Таким образом.

Ключевые слова: агай, историк, учёный, автор, педагог, образец, воспитатель.

Abstract

We have made an attempt to reveal a diverse portrait, life activity, candidate of historical sciences, associate professor, orientalist and regional specialist Zhumali Adilbaevich Adilbaev, whose 75th birthday is celebrated this year. He is known as an eminent historian, a wonderful teacher, a tireless researcher, and a richly experienced teacher of many young generations of historians, both in our country and in neighboring countries. We examined his life activity in three aspects - as a teacher, researcher and educator, which is what we managed to do. As a mentor, a historian of a number of higher educational institutions, he is respected by many generations of historians, secondary school teachers in all corners of our country, teachers of secondary specialized and higher educational institutions. Indeed, he made a huge contribution to the training of professional historians of the republic. Zhumali Adilbaevich, with his high culture, intellectual level, knowledge of national traditions and customs, exemplary manners, and his unique qualities of educating both the younger generation and the colleagues around him, stands out from his other contemporaries. In this way.

Keywords: master, historian, scientist, teacher, educator, author, role model, education.

Введение

Быйыл биз 75 жылдык мааракесин белгилеп жаткан Жумали Агай бүт өмүрүн, билимин, илимий-педагогикалык табылгаларын жана жандуу тажрыйбаларын, дараметин, күч-кубатын, максаттуу аракеттерин, тээ жаштайынан баштап жогорку билим берүү жаатына жумшап, өз салымын кошуп, ошол тармактын ат көтөргүс түйшүгүн көтөрүп, тарыхчыларга аттын кашкасындай таанымал болуп, болочок мугалимдерди, тарыхчыларды, Чыгыш жана аймак таануучуларды, юристтерди тарбиялоого арнап келген. Агай тынымсыз эмгеги менен турмуштун татаал жолун чаалыкпай баскан, чыгаан педагог, таасын аалым, талыкпас тарбиячы таризинде таанымал. «Калк айтса калп айтпайт» - дейт элибизде, Жумали агай көптөгөн муундардын устаты экени талашсыз.

Даңазалуу жазуучу Ч.Айтматовдун “Коомдун зор күчү мугалимге жүктөлөт” – деп айтканы, анын терең мааниси, көп жактуу маңызы бар. Ошол зор күчкө ээ болгон айтылуу агайлардын бири дал ушул Жумали агай.

1970-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин Тарых факультетин артыкчылык диплому менен аяктап, ошол эле жылдан баштап өзү окуган Тарых факультетинин “Азия, Африка өлкөлөрүнүн тарыхы” кафедрасында эмгек жолун баштап, бир кафедрада 22 жыл талыкпай эмгектенген. Педагогикалык эмгек жолу 1970-92-жж. КМУ-КУУда, 1992-2000-жж. ОшМУда, 2000-2006-жж. ОГПИ-ОГПУда, 2007-2023-жж. кайрадан ОшМУда декандык, кафедранын профессору сыяктуу кызматтарды аркалап келүүдө.

Мен Жумали агайдын ишмердүүлүгүн үч жактан карагым келет:

Чыныгы педагог Жумали Адилбаевич турган турпаты, баардык аракети менен чыныгы педагог. Бүт өмүрүн, Кеңеш доорунда, азыр деле, университеттердеги оор, талыкпаган эмгекти, бийик интеллектуалдык деңгээлди, чоң маданиятты, тынымсыз изде-нүү-нү талап кылган, тарыхый өнүгүүсү катаал жана татаал, табышмактуу, көп тараптуу, Чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхын окутууга арнаган.

Элестетиниздер, элет жеринде орто мектептен улуттук тилде билим алып, орус тилин толук өздөштүрө элек кезинде, республикабыздын жалгыз университетинин студенти болуп, окууну бүтөөрү менен Чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхын изилдөөчү, аларды окутуучу кафедрада

иштеп калышы, боз жигит болгон Жумали агайга зор педагогикалык, илимий жоопкерчиликти жүктөгөнү анык.

Ачыгын айтканда идеологиялык диктат күчтүү болгон СССР кезиндеги, ошол жааттын корифейлери, тарых илимдеринин докторлору, профессорлор: Н.А.Смирнов, Р.А.Ахрамович, Л.С.Васильев, М.С.Мейер, В.Ф.Васильев, А.А. Маслов ж.б. мектебинин үлгүсүндө, өз табылгаларын кошуп, байытып, жергиликтүү жаштарга жеткиликтүү кылып окутууга жетишкен, сейрек педагог адистердин бири Жумали агай болгону анык. Мен алардын ичинен М.С.Мейер, В.Ф.Васильев менен эл аралык конференцияларда таанышып, баарлашып калдым. Алар Кеңеш доорунда Азия, Африка өлкөлөрүн абдан терең өздөштүргөн, СССР чыныгы Чыгыш таануучулары, чучугуна чейин интеллигент, маданияты жана интеллектуалдык деңгээли өтө жогору болгон окумуштуу, педагогдор экенине ынанган жайым бар.

Кеңеш доорунда, коммунисттик идеологиянын диктаты күчтүү болуп турган учурда СССРдин жогорку окуу жайларында чет өлкөлөрдүн, айрыкча СССРге каршылаш өлкөлөрдүн тарыхын, ошол кездеги шарттарга ылайык окутуу абдан кыйын болгону талашсыз, аны бул жерде катышып олтурган КУУнун улуу муундагы агай-эжекелери тастыктап беришет. Ошондой жөнөкөй эмес шарттарда Жумали Адилбаевич Чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхын талыкпай изилдеп, изденип, үйрөнүп, тиешелүү окуу пландарын, жумушчу программаларды иштеп чыгып, кесиптештеринин купулуна толгон, студенттерге жеткиликтүү, түшүнүктүү болгон, окуу-усулдук иштелмелерди даярдап, окуу жараянына киргизгени чоң иш болгону талашсыз.

Ошол кездеги Чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхын окутууну жакшыртуу багытында бир топ алгылыктуу окуу, усулдук иштерди жүргүзүп, окутуунун сапатын жогорулатуу таризинде көп изденип, бир катар педагогикалык, усулдук жаңылыктарды, окутуунун методологиясын, ыкмаларын толуктап, эскирген көз караштарды, ыкмаларды жаңыртып, студенттерге жогорку деңгээлде билим берүү үчүн көп эмгектенген. Тарых жаатында миңдеген студенттерди окутуп, телчиктирип, жүздөгөн шакирттерди даярдаган.

Ушул багытта алып караганда Жумали агай Бишкекте да, Ошто да, өзүнүн Чыгыш таануу мектебин түзүп, өз ишмердүүлүгүн бүгүнкү күндө да улантып келе жатканы, анын чыныгы педагог экендигин тастыктап турат.

Педагогикалык жаатта устаттык өнөрдүн туу чокусун багындырган, билим берүү дегенде ичкен ашын жерге койгон, өрнөктүү педагог, аты кыргыз тарыхчыларынын арасында аттын кашкасындай таанымал, билим берүү жаатында чоң үлгү, дайыма сүйлөгөн сөзүнө, кылган иши төп келген, бүт өмүрүн жаштарды тарбиялоого, аларды жаркын келечекке, тарыхчы мугалимдик кесипке даярдоого арнаган, өзүнүн терең билими, чыгармачылык жигери менен келечек муунга дем берген, мекенибиздин сыймыктуу уулу, кеменгер окутуучу, агартуу тармагына, тарых илимине, билимине өз салымын кошкон окумуштуу-педагог агайыбыз Ж.Адилбаев болгонун анын баскан жолу, азыркы аракеттери тастыктап турат.

Таасын аалым, илимпоз катары Ж.Адилбаевдин калыптануусуна зор таасир эткендер, аны окуткан, кийинчерээк чогуу иштешкен, кыргыз тарыхынын чыгаандары, корифейлери, тарых илимдеринин докторлору, профессорлор: А.Хасанов, А.Чукубаев, Б.Зима,

С.Аттокуров, В.Петровец, Х.Мусин, Ж.Бактыгулов, З.Эралиев, М.Федоров, тарых илимдердин кандидаттары, доценттер: А.Рыскулов, К.Мамбеталиева, М.Жамгырчинов, Б.Урстанбеков, М.Оморев, В.Шелике, Т.Мурзабеков Г.Мохова, С.Искенова ж.б. олуттуу таасир эткени талашсыз.

“Жакшы ат кийин чабылат” дегендей, Жумали агайдын илимге баш оту менен ктиришкен мезгили, өз курдаштарына салыштырганда, бир аз кечирээк башталды. Педагог катары абдан такшалып, дасыккан тажрыйба алгандан кийин, 1994-жылы “1975-85-жж. Кыргызстанда улуттук жумушчу адистерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу” - аттуу тарых илимдеринин кандидаты илимий даражасын жактап, 1996-ж. доцент илимий наамын алган. Агайдын илимий темасы мага жакындан тааныш тема, анткени мен ошол эле 1994-жылы “1965-70-жж. Кыргыз-станда жумушчу, инженердик-техникалык адистерди даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу” - аттуу темада кандидаттык диссертациямды жактап, мен да улуттук жумушчу жана инженердик-техникалык адистерди даярдоо меслесин козгогонмун.

Ачыгын айтканда 90-жылдары деле улуттук жумушчу, инженердик-техникалык адистерди даярдоо маселесине этият, тартынуу менен аяр мамиле жасалчу. Мурдагы убактарда улуттук адистерди даярдоо маслеси жабык, үстүртөн, терең талданбаган маселе болгону талашсыз.

Көп жылдык илимий-педагогикалык, окуу-усулдук ишмердүүлүктүн натыйжасы катары бир катар эмгектерди даярдап, басмадан чыгарып, кесиптештеринин, жаш адистердин назарына тартуулады.

Өмүрү өрнөк болгон чыныгы педагог катары ар түрдүү багытта, темада жазылган илимий эмгектери, монографиялары аркылуу, болочок адистерди, дүйнөлүк тарыхтын алкагында Чыгыш маселелери боюнча кенен, терең жана оригиналдуу ой жүгүртүүгө, Чыгыштын кайталангыс салттык, нравалык, маданияттык, кайталангыс руханий байлыктарын үйрөнүүгө, гуманизмдин Чыгыш үлгүсүн, баалуулуктарын барктоого үйрөтүп келет.

Агайдын олуттуу эмгектеринин катарында: “Некапиталистический путь развития Востока”, “Методическая пособия по новой истории Азии и Африки”, “Индиянын соңку тарыхы”, “Чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхнаамэсинин негизги маселелери”, “Тарыхый окуялардын, аталыштардын жана түшүнүктөрдүн энциклопедиялык сөздүгү”, “Кытайдын соңку тарыхы”, “Япониянын соңку тарыхы” (1918-2010-жж.), “Дүйнө тарыхы: доорлор жана цивилизациялар, географиялык ачылыштар согуштар жана революциялар мыйзам ченемдүүлүктөр жана келечек” (Дуйшонбаева А.Б. менен биргеликте) ж.б. атоого болот.

2010-2021-жж. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Түштүк бөлүмүнүн Тарыхый-Мурас бөлүмүнүн башчысы катары бир топ илимий иштерди, долбоорлорду аткарганы алкоого татырлык көрүнүш экендиги талашсыз.

Талыкпас тарбиячы таризинде Жумали Адилбаевич дайыма өзүнүн нускалуу, таасирдүү сөздөрү, чабыты кенен, мааниси терең ойлору, жеке маданияты, интеллектуалдык деңгээли, паам-парасаты, үлгүлүү жүрүшү менен жаштарга таалим-тарбия бергенин, өз замандаштарына, кесиптештерине таасир эткенин көп эле көрүп жүрөбүз. Бир акылдуу инсан “Адамдын бактысы - жакшы мугалимден жакшы насаат угуп, жакшы тарбия алгандыгында”

деп айткандай, бул киши да өзүнүн жеткиликтүү, таасирдүү насааттары, олуттуу, орундуу сөздөрү менен көп муундарды тарбиялай алды десек болот.

Көп убакта адамдын аң сезимине туура, таамай айтылган сөз менен таасир этүү, тарбия берүү жөндөмү дал ушул Жумали акада бар. Анын нускалуу бир топ сөздөрүн мен тээ 90-жылдардан бери көп эле угуп келе жатам. Мисалы, Жумали агай көп айткан накыл сөздөр, макал-лакаптар: “Жакшылыкка жакшылык ар адамдын иши, Жамандыкка жакшылык эр адамдын иши. Жамандыкка жамандык кем адамдын иши, Жакшылыкка жамандык көр адамдын иши”; «Жамандын жакшысы болгондон көрө, жакшынын жаманы бол»; «Жакшы сүйлөгөн дурус, жакшылап уккан андан да дурус» - деген таризде улуу-кичүүнү укканда ыраазы кылат.

Чыгыш элдеринин тарбиялык, адептик-руханий баалуулуктарын колдонуу менен жаш муундарга таалим-тарбия берүү Жумали Адилбаевичтин тарбиялык кредосу катары караса болот. Муну менен Жумали ака жаш муундарга жакшылык менен жамандыкты, адамзаттагы баалуулуктарды ажырата билгенди, акыркы мезгилдердеги коомчулукту деградация жолуна салып жаткан жат көрүнүштөр – спирт ичимдиктерин ичүүдөн, баңгиликтен, сойкулуктан, кумар оюндарынан, сүткорлуктан, кылмышкерликтен, ар нерсеге көз карандылыктан алыс болууга чакырып, үндөгөнү алкоого татырлык көрүнүш.

Чыныгы педагог, таасын аалым, талыкпас тарбиячы катары Жумали Адилбаев КУУда, ОшМУда бир катар чыгаан мамлекеттик, саясий ишмерлерди, тарыхчы илимпоздорду тарбиялап чыкканы да биз үчүн чоң сыймык. Башканы коёлу аттуу-баштуу тарых илимдеринин докторлору, профессорлор С.С.Касмамбетовду, А.Асанкановду, Т.А.Абдрахмановду, А.М.Кылычевди, А.Акуновду, Б.Жумабаевди, Т.Чоротегинди, К.Таабалдиевди, Н.Алымкуловду, Т.Шейшекановду, М.Кожобековду, К.Молдокасымовду ж.б. атаса болот.

Менин баамымда бул адам өзү өкүнбөгөндөй байма-бай жана үлгүлүү өмүр сүрүп келе жатат. Бир айылдын, өрөөндүн эле эмес бүткүл кыргыз журтчулугуна таанымал болгон, Жумали агайыбыз табиятынан тубаса окутуучу, чыныгы аалым, таасын окумуштуу, талыкпас тарбиячы, шыгы, жөндөмү жетишкен мыкты усулчу, мыкты жетекчи, бир катар жаңы көз караштардын жана саамалыктардын демилгечиси жа-на ишке ашыруучусу катары маалым. Жумали аканин мындай асыл касиеттерин мен да жаштайыман көрүп, жакындан билип, көптөгөн жакшы пикирлерди кесиптештеринен, замандаштарынан, абройлуу аксакалдардан угуп, дараметиме жараша көкүрөк сезимим менен туюп келем. Элибиз сыйлап, урматтаган кадырлуу аксакал менен бүгүнкү күндө да ар түрдүү багытта баарлашуу мага зор ырахат, чоң дем берет. Анын акыл-насаатын, ой пикирин, элибиздин, жерибиздин өткөн тарыхы, маданияты, каада-салты, үрп-адаты, азыркы учурдун көйгөйлүү маселелери, таалим-тарбиясы, учурдагы жаштардын адеп-ахлагы, абийири жөнүндөгү асылзат сөздөрү, ме-ни эле эмес көптөгөн адамдарды терең ынандырып өзүнө тартат.

Бекеринен касиетүү, накыл сөздүү, кыргыз эли байыртадан «алсызды күчтүү кылган билим, адамды улуу кылган эмгек, билим түгөнбөс казына, кенч, эмгек анын ачкычы» - деген нускалуу сөздөрүн айтпаса керек. Агайыбыз Жумали Адилбай уулу ушул нусканын өтөсүнө чыгып, билим, илим кенчин тереңдетип казып, анын жемиштерин жаштарга тартуулап өмүр сүрүп келүүдө. Ошол эмгегинен баар таап, калайык калкка аттын кашкасындай белгилүү болду. Ар ким “өз эмгегинин үзүрүн көрөт” - деген ошол эмеспи.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 7-13

УДК: 94(575.1)(575.25)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_2](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_2)

**УЛУТТУК- АЗАТТЫК КЫЙМЫЛДАРДЫН ТАРЫХНААМАСЫНЫН АЙРЫМ
МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ (АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН
МИСАЛЫНДА)**

**НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ)**

**SOME METHODOLOGICAL ISSUES IN THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION
MOVEMENTS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE ANDIJAN UPRISING)**

Авазов Эрнис Абдыманапович

Авазов Эрнис Абдыманапович

Avazov Ernis Abdymanapovich

т.и.к., доцент, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети
к.и.н., доцент, Джалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Jalal-Abad State University named after B. Osmonova
ernis-ist@mail.ru

УЛУТТУК- АЗАТТЫК КЫЙМЫЛДАРДЫН ТАРЫХНААМАСЫНЫН АЙРЫМ МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ (АНЖИЯН КӨТӨРҮЛҮШҮНҮН МИСАЛЫНДА)

Аннотация

Макалада 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында Россия империясынын колониялык үстөмдүгү мезгилиндеги Фергана өрөөнүндөгү улуттук-азаттык кыймылдарды изилдөөнүн тарыхнаамасынын көйгөйлөрү, методологиялык мамилелер каралды. Көрсөтүлгөн мезгилдеги улуттук-боштондук кыймылындарын изилдөө жана түшүнүүдөгү теориялык, концептуалдык, методологиялык мамилелердин мүнөздөмөлөрү берилди. Аталган тарыхый окуялар боюнча ар түрдүү пикирлердин, көз караштардын, концепциялардын калыптанышына кыскача тарыхнаамалык сереп салынды. Макалада көтөрүлгөн көйгөйлөр бул маселенин тарыхнамасын жана методологиясын изилдөө Фергана өрөөнүндөгү колониялык мезгилдеги улуттук-азаттык кыймылынын тарыхынын теориялык аспектинен андан кароого түрткү боло аларын көрсөттү.

Ачкыч сөздөр: колониялык доор, улуттук-азаттык кыймыл, тарыхнаама, методология, маселе, Анжиян көтөрүлүшү.

НЕКОТОРЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ АНДИЖАНСКОГО ВОССТАНИЯ)

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы историографии, методологические подходы исследования национально-освободительного движения Ферганской долины в период колониального господства Российской империи на примере Андижанского восстания 1898 года. Дана характеристика теоретико-концептуальных, методологических подходов в исследовании и осмыслении национально-освободительного движения указанного периода. Представлен краткий историографический обзор формирования неоднозначных точек зрения, взглядов, концепций на данное историческое событие. Проблемы поднятые в статье показали, что изучение историографии и методологии данного вопроса может послужить для дальнейшего рассмотрения теоретических аспектов истории национально-освободительного движения Ферганской долины колониального периода.

SOME METHODOLOGICAL ISSUES IN THE HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE ANDIJAN UPRISING)

Abstract

The article examines the problems of historiography, methodological approaches to the study of the national liberation movement of the Fergana Valley during the period of colonial rule of the Russian Empire using the example of the Andijan uprising of 1898. The characteristics of theoretical, conceptual, methodological approaches in the study and understanding of the national liberation movement of this period are given. A brief historiographical overview of the formation of controversial points of view, views, and concepts on this historical event is presented colonial period. The problems raised in the article showed that the study of historiography and methodology of this issue can serve for further consideration of the theoretical aspects of the history of the national liberation movement of the Fergana Valley of the colonial period.

Ключевые слова: колониальный период, национально-освободительное движение, историография, методология, проблема, Андижанское восстание.

Keywords: colonial period, national liberation movement, historiography, methodology, problem, Andijan uprising.

Киришүү

Бүгүнкү реалийде тарыхый тагдырлары бирге болушкан түркстан калкттарынын азаттык күрөштөрүнүн теориялык- методологиялык маселелери учурда ата мекендик жана коңшу мамлекеттердин тарыхчылары тарабынан да колго алынып келүүдө. Албетте ар кандай тарыхый доорлордо бул багытта азаттык күрөштөрүнүн алкагында Фергана өрөөнүндө колониялык доордо болуп өткөн чоң-кичине көтөрүлүштөр тууралуу макалалар, монографиялар жазылып, диссертациялар корголду. Азаттык күрөштөрүнүн бир катар жетекчилеринин инсандык бейнелери ачып берилди. Бирок, бул багытта алардын тарыхынын теориялык-методологиялык өнүктөрү кыргыз тарыхнаамасында анчалык колго алынбастан, изилдөөлөр көндүм боюнча окуянын себептери, жүрүшү, кыймылдаткыч күчү жана жетектеген инсандардын айланасында жүргүзүлүп келүүдө. Бир эле азаттык күрөштөрүнүн гана эмес ар кандай тарыхый изилдөөлөрдүн методологиясы, теориялык маселелери, методдору жана принциптери И.Д. Ковальченко (1), В.Н. Сидорцов (2), Н.И. Смоленский (3) сыяктуу тарыхтын теориясы жана методологиясы боюнча авторлордун эмгектериндеги теоретикалык пикирлери менен шөкөттөлүп жаткандыгы маалым. Бул дегендик методология боюнча ата мекендик монография же окуу китебинин жоктугун айгинелеп турат. Азыркы учурда коргоого алынып чыгылуучу илимий иштерге коюлган талаптарга ылайык изилдөөнүн методологиясын жана ыкмасын чагылдырып, изилдөөнүн объектисин жана предметин мүнөздөөчү бөлүм талап кылынат. Мындай шартта изилдөөчүлөр жогорудагы авторлорго шилтемелерди шилеп берүү менен чектелишет. Болочок тарыхчыларды даярдоодо окуу планында каралган “Илимий изилдөөнүн методологиясы,” же болбосо “Тарыхый изилдөөнүн методдору” дисциплиналары боюнча тарых илиминин аспектиндеги окуу китеби жокко эсе. Изилдөө иштериндеги методологиялык өксүктүктү профессор З.Галиева: “Тарых илиминин азыркы кризиси көбүнесе республикада тарых илиминин өзүнүн фундаменталдуу маселелерин иштеп чыгууга багытталган изилдөөлөрдүн жетишсиздиги менен шартталган. Ата мекендик тарых илиминин өнүгүү деңгээли даталардын, окуялардын жана фактылардын сыпаттоо мүнөзүнө, формалдуу түрдө тарыхыйлуулуктун жана стадиялуулуктун принциптерине таянган. Ошол эле учурда дүйнөлүк тарыхый ой өзүнүн изилдөөлөрүндө методологиялык жана технологиялык өлчөмдөр боюнча да алда канча алдыга жылып, профессионалдык техникада фундаменталдуу өзгөрүүлөргө жана изилдөө ой жүгүртүүсүнүн татаалдыгына дуушар болду”(4),- деп белгилеген. Бул жагдай улуттук тарыхыбыздын өзөктүү маселелеринин бири деп ойлойбуз.

Изилдөөнүн объектиси. XIX – к 80-жылдарынан 1917-жылга чейинки мезгил аралыгындагы Фергана өрөөнүндөгү тургундардын азаттык күрөштөрүнүн тарыхы.

Изилдөөнүн предмети. 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүнүн мисалында Россия империясынын колониялык үстөмдүгү мезгилиндеги Фергана өрөөнүндөгү улуттук-азаттык кыймылдарды изилдөөнүн тарыхнаамасынын көйгөйлөрү, методологиялык мамилелер.

Изилдөөнүн каражаттары жана ыкмалары. Изилдөөнүн жылнаамалык алкагы XIX кылымдын акыркы чейрегинен азыркы убактарга чейинки мезилдерди камтыйт. Изилдөөнүн булактык негизин ошол доордо Фергана өөрөнүндөгү падыша бийлигине каршы азаттык күрөштөрүнүн тарыхы, тарыхнаамасы жана методологиясы боюнча ар

кайсы мезгилдердеги тарыхый адабияттар түздү. Аларга сереп салууда тарыхыйлуулук объективдүүлүк, историзм принциптери жетекчиликке алынды. Жыйынтыктар жана талкуулар. Кайра куруу доорундагы Бүткүл союздук XIX партиялык конференцияга багышталган КПСС БКнын тезистеринде кайра куруунун коомдо принципалдуу жаңы идеялык-саясий кырдаалды түзгөндүгүн белгилөө менен: “Борбордук Комитеттин февраль (1988-жыл) Пленуму болуп жаткан процесстердин идеялык маңызын аң-сезимдин революциясы, идеялык жаңылануу катары аныктады. Пикирлердин чыныгы плюрализминин, идеялардын жана кызыкчылыктардын ачык-айкын салыштыруулардын жаралышы биздин доордун мүнөздүү белгиси болуп саналат. Мунун аркасында совет адамдары өздөрүнүн интеллектуалдык жана моралдык потенциалын алда канча толук пайдаланууга, коомдук турмушка активдуу катышууга мүмкүндүк алды” (5), -деп кашкайта жазылган. Мындай кырдаалда аталган доордун соңку жылдарынан тарта падышачылыктын колониялык саясатына каршы күрөштөр жана алардын жетектеген инсандар тууралуу акырындык менен борбордон оолактоочу өңүттөгү изилдөөлөр колго алынып, мезгилдүү басма сөздө илимий-публицистикалык макалалар жарыялана баштаган

Эгемендиктин алдында “КПССтин тарыхы”, “СССРдин тарыхы”, “Илимий коммунизм” дисциплиналары окуу жайлардын окуу пландарынан алынып салынып, анын негиздөөчүлөрүнүн илимий мурастарын жээрүү көрүнүшү күндөн күнгө курчуй берген. Соңку жылдарда падышачылык Орусиянын үстөмдүгү доору боюнча советтик концепцияларды кыйгап өткөн бир катар эмгектер жаралгандыгы маалым. Тарыхнаамда падышачылык доор орусиялык колониализм катары сыпатталып, анын башаттарын, анын маңызын жана кесепеттерин жаңыча кароо чоң мааниге ээ болду. Советтик доорго карата да кайчы пикирлер жашап келүүдө. Алсак аталган доорду «Совет колониализми (неоколониализми)» бөлүп тууралуу да пикирлер маалым. Албетте “бул пикир али гипотезалык гана мүнөзгө ээ болуп, азырынча илим коомчулугана кире элек” (6, 24). Мындай пикирлер коңшу мамлекеттердин изилдөөчүлөрүнүн арасында да жашап келет. Эми конкреттүү маселеге келсек аз да болсо азаттык күрөштөрүнүн тарыхнаамасына жана методологиялык маселелерине байланыштуу Ж.Жакыпбеков (7), Т.Кененсариев (8), З.И. Галиева (4), С.Ф. Мажитов (9), Ж.К. Касымбаев (10), Ж.Д. Кусаинова (11) сыяктуу окумуштуулардын эмгектери белгилүү. Казакстандык профессор С.Мажитов мындай элдик боштондук кыймылдардын тарыхынын теориясынын жана методологиясынын жетиштүү иштелип чыгылбагандыгын белгилеген (9, 62-63).

Октябрь революциясына чейинки тарыхнаамада расмий жана расмий эмес багыттарды бөлүп кароо адатка айланган. Расмий көз карашта падышачылыктын саясаты колдоого алынып ар кандай көтөрүлүштөр диний фанатизмдин негизинде “бир ууч журт бузарлар” тарабынан колдоого алынган көрүнүш катары сыпатталып келген. Расмий эмес пикирде көтөрүлүшчүлөрдүн аракеттерине тилектештик же кандайдыр бир колдоо ниеттери айтылбаса да борбордук өкмөттүн же болбосо жергиликтүү администрациянын туура эмес аракеттеринен улам келип чыккандыгы тууралуу пикирлер учурайт. Айрымдар тарабынан падышалык колониялык администрациянын Россиянын улуттук чет-жакаларындагы «цивилизация жайылтуу иштерине» карата каршылык көрсөтүүлөр катарында көрсөтүлгөн. XX кылымдын 20-жылдарынын аягынан тартып советтик тарыхнаамада падыша бийлигини империянын чет жакаларындагы «колониялык» саясаты атайын изилдене баштаган. Бул маселеде ошол учурда М.Н. Покровскийдин Россия империясынын анын чет жакасындагы

«абсолюттук балээлүү» ролу жөнүндөгү көз карашы үстөмдүк кылган. Ошол мезгилдерде кайсы бир себептерден улам советтик тарыхчылар бул окуяны изилдөөдө 1898-жылдагы «көтөрүлүштүн» исламдык вариантына көңүл бурушкан эмес. Саягы, Октябрь революциясы боюнча таптык таламдаштык концепциясынан улам падышачылыкка каршы күрөш катарында бааланып жаткан Анжиян көтөрүлүшүнүн диний өңүттү атайылап көз жаздымында калтырылгандай

1947-жылы Ташкентте автордук жамаат тарабынан «Истории народов Узбекистана» аттуу китеп жарыкка чыккын. Китепте бүтүндөй бир бөлүм 1898-жылдагы Анжиян «көтөрүлүшүнө» арналган. Анжиян көтөрүлүшү кол өнөрчү эшен Ийикчи -эшен жетектеген дыйкандардын кыймылы катары мүнөздөлгөн (12, 63). Эмгектин авторлору элдик кыймыл катары Анжиян көтөрүлүшүнүн революциялык зор мааниси барлыгын, ал 90-жылдары эле бүтүндөй падышалык Россияны терең кучагына алган жалпы революциялык процесстин багытында жүргөндүгүн белгилешкен. 1950-жылдарда аны «реакциялык», керек болсо британиялык агенттердин катыштыгы бар окуя катары кайра баалоо башталган. Бул өңүттө Б. Гафуровдун (13) чырлуу макаласы жаралган. Мындан улам 1940- 50-жылдарда антколониялык кыймылдарга карата “феодалдык- монархиялык”, “улутчулдук” деген жарлыктар тагыла баштаган жана мындай баа берүүлөр 1980-жылдарга чейинки айрым изилдөөлөрдө да орун алган.

XX кылымдын 60-жылдарында падышачылыктын эксплуататордук саясаты жөнүндөгү тезисти жактаган советтик тарыхнаама Орто Азияны басып алуу жөнүндө эмес, анын Россияга кошулушу жөнүндө жаза баштаган жана процесстин прогрессивдүү маанисин баса белгилеген (14). Ар бир союздук республикаларда бул багытта кошулулуунун прогрессивдүү жактары даңазалана баштаган. Кыргыз тарыхнаамасында ыктыярдуу кошулуу концепциясы (15) жаралган. Мына ушундай багытоочуу концепциялардын азаттык күрөштөрү жөнүндөгү изилдөөлөрдө көрүнүшү жана чагылышы мыйзам ченемдүү болгон. Албетте Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн тарыхнаамасынын советтик мезгилдеги тигил же бул этабында белгилүү бир көз караштар үстөмдүк кылган (18, 29). Бул дегендик азаттык күрөштөрү кээде падышачылыктын бийлигин бошондоткон “таптык күрөш”, кээ учурда “революция”, айрым кездерде “реакциялык”, “антифеодалдык”, “антиимпериалистик” кыймыл катары карала берген. Ушундай шартта 1968-жылы жарык көргөн «Истории Узбекской ССР» аттуу эмгектин авторлору тарабынан Анжиян көтөрүлүшүнүн экономикалык себептерден улам келип чыккандыгы тууралуу көз караштар кайрадан жандандырылган (16, 82-85). Алар көтөрүлүштүн негизги себебин падышачылыктын Орто Азия чөлкөмүндөгү агрардык саясаты менен байланыштырышкан.

Кийинки маселе колониялык доордогу чоң кичине элдик көтөрүлүштөрдүн өз ара жана совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы басмачылык күрөштөрү менен байланышы тууралуу маселе. Советтик тарыхнаамада колониялык доордогу аталган көтөрүлүштөр социалдык таламдаштык принцибинде гана байланышта каралган. Колониялык жана чет өлкөлүк авторлордун айрымдары Анжиян көтөрүлүшү менен 1916-жылдагы көтөрүлүштү байланышта карагандыктары маалым. Советтик тарыхнаамада 1917-жылдан тартып “Соңку жаңы доор” башталат жана мындай мезгилдештирүү советтик тарых илимине гана таандык. Мындан улам колониялык доордогу күрөштөр менен басмачылык күрөштөрдүн байланышы тууралуу сөз болуусу мүмкүн эмес болгон (19, 35). Эгемендик доордо аталган кыймылдар азаттык күрөшүнүн бир формасы катары сыпатталууда. Биздин оюбузча “Совет бийлигинин

алгачкы жылдарында кулач жайган, адаттагыдай эле “панисламистик, “пантюркистик” жарлыктар жабылган, айрым өңүттө көз каранды эместик үчүн болгон күрөш- басмачылык кыймылдар Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн колониялык доордогу эволюциясынын логикалык бүтүшүнө алып келди десек туура болчудай” (17,19-22). Ошондой эле 1916-жылдагы көтөрүлүштүн аякташы 1917-жылдарды камтыгандыгы эске алынуусу абзел.

Азаттык күрөштөрүнүн окуп үйрөнүүдө же болбосо алардын методологиясын кароодо алардын түшүнүктүк аппаратынын шайкештигине да көңүл буруу зарыл. Батыш тарыхнаамасында кыймылдарды сыпаттоочу терминдер же түшүнүктөр революцияга чейинки эмгектерде учурабайт. Адатта чет элдик авторлордун изилдөөлөрүндө “каршылык көрсөтүү”, “протест”, “реакция”, “улутчулдук” түшүнүктөрү берилет. Андан айрмаланып советтик тарыхнаамада “элдик боштондук күрөш”, “элдик көтөрүлүш,” “улуттук боштондук кыймыл” түшүнүктөрү басымдуулук кылат. Ал эми улуттук тарыхнаамада тигил же бул көтөрүлүштөр азаттык күрөштөрү же кыймылдары катары каралууда. Бул өңүттө алып караганда азаттык күрөштөрүнүн түшүнүктүк аппаратын калыптандырууда цивилизациялык мамиленин алкагында каралуусу абзел.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда эгемендүүлүк жылдарында Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүн изилдөөдө тарыхчыларынын олуттуу ийгиликтери жана жетишкендиктери болгонуна карабастан, аларды өз алдынча бөлүп кароо үстөмдүк кылып, алардын себеп-натыйжалык байланыштары жана мезгилдештирүү маселеси дагы көңүл сыртында калууда. Ушул жараянда элдин бүйүрүн кызыткан жоромолчу тарыхчылардын эч кандай илимий принциптерге таянбаган “Фолк-историяга” мүнөздүү маалыматтары кесипкөй тарыхчылардын изилдөөлөрүнө караганда угумдуу да, жугумдуу да болуп калгандыгы жалпыга маалым. Мындай көрүнүш кайсы бир денгээлде тарых илиминдеги ынгайсыз абалга алып келди десек болот. Ар кандай азаттык күрөштөрүнө ашкере улуттук өңүттөн жана кокту-колоттук кызыкчылыктардан кароо да орун алган. Ошол эле учурда изилдөөчүлөр саясатташкан ыкмалардан оолак болуу жана толук ишеничтүү эмес фактыларды колдонууда өз позициясынын чындыгын далилдөө үчүн ар кандай карама-каршы аргументтерден баш тартуу керек. Мындан улам аталган доордогу азаттык кыймылдардын тарыхынын теориясынын жана методологиясын жетиштүү иштеп чыгуу зарыл.

Адабияттар

1. Ковальченко И.Д.(2003). Методы исторического исследования. Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. - М.: Наука, - 486 с.
2. Сидорцов, В. Н. (2010). Методология истории : курс лекций.. — Минск : БГУ,-. 207 с.
3. Смоленский Н. И.(2008). Теория и методология истории. М., - 272 с.
4. Галиева З. Восстание 1916 г. в Кыргызстане и Центральной Азии: новые подходы и интерпретации https://kghistory.akipress.org/unews/un_post:8988/
5. Из Тезисов ЦК КПСС к XIX Всесоюзной партийной конференции(1988). Общественные науки в Узбекистане. №5
6. Кененсариев Т., Эгемназаров Д.(2003). Менин мамлекетим. Ош, 24-б.

7. Жакыпбеков Ж.(2013) Историография проблем истории Кыргызстана второй половины XIX - нач. XX вв. (опыт, перспективы изучения). – Бишкек,
8. Кененсариев Т. Основные методологические принципы изучения истории Кыргызстана XVIII-начала XX вв. https://kghistory.akiipress.org/unews/un_post:7068
9. Мажитов С.Ф.(1994). Вопросы методологии изучения характера колониального господства России в контексте истории Казахстана начала XX века. Казахстан в начале XX века методология, историография, источниковедение. Алматы, - С. 62-73,
10. Касымбаев Ж.К.(2003) Проблемы истории национально-освободительных движений в Казахстане в XVIII - начале XX вв теоретико-методологические аспекты . Отан тарихы.№ 3
11. Кусаинова Ж.Д. Национально-освободительное движение казахского народа под предводительством Кенесары Касымова: вопросы методологии изучения. https://st-0.akiipress.org/st_bilimlib/4/4b73
12. История народов Узбекистана(1947). Под ред. С.В. Бахрушина. Т. 2. Т.: Уз АН, С.-363.
13. Гафуров Б.(1953). Андижанское восстание 1898 года . Вопросы истории. - № 2, С. 50–61
14. Брагинский И.С., Раджабов С., Ромодин В.А. (1953) К вопросу о значении присоединения Средней Азии к России . Вопросы истории. -. № 8.-С.-21-40
15. Джамгерчинов Б.(1963). Добровольное вхождение Киргизии в состав России. – 2 изд. – Ф., 436 с.
16. История Узбекской ССР в 4-х тт. (1968)Т. 2. // Отв. ред. Х.З. Зияев. Т.: Фан, - С. 82-85.
17. Авазов Э.(2017). Фергана өрөөнүндөгү азаттык күрөштөрүнүн эволюциясы жана методологиясы жөнүндөгү айрым пикирлер. ОшМУнун Жарчысы.19-22-б.
18. Бекмагамбетова, М., Бимолданова, А., & Ералина, А. (2023). Тургайская область в дореволюционных трудах: в контексте “новой имперской истории”. *Вестник Ошского государственного университета*, (3), с. 21-31. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_3
19. Дыйканова, Ш. (2022). Октябрь төңкөрүшү Фергана өрөөнүндө: социалисттик агарардык түзүлүштүн негизделиши. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых*, (1), 31-37. https://doi.org/10.52754/1694867X_2022_1_4

УДК: 314.04

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_3](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_3)

УЧУРДАГЫ ОШ ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН ТИЛДИК КУРАМЫ ЖАНА АНЫН
КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

СОВРЕМЕННЫЙ ЯЗЫКОВЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ОШСКОЙ ОБЛАСТИ И
НЕКОТОРЫЕ ЕГО ПРОБЛЕМЫ

MODERN LANGUAGE COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE OSH REGION AND
SOME OF ITS PROBLEMS

Жоошбекова Айнагул Рысбаевна

Жоошбекова Айнагул Рысбаевна

Dzhoshbekova Ainagul Rysbayevna

т.и.д., профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

д.и.н., профессор, Кыргызский национальный университет им. И.Арабаева

Doctor of History, Professor, Kyrgyz National University named after I. Arabaev

abduvapova.a@mail.ru

Абдувапова Айнагул Тешебаевна

Абдувапова Айнагул Тешебаевна

Abduvapova Ainagul Teshebaevna

т.и.к., улук окутуучу, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., старший преподаватель, Ошский государственный университет

Ph.D., Senior Lecturer, Osh State University

abduvapova.a@mail.ru

УЧУРДАГЫ ОШ ОБЛУСУНУН КАЛКЫНЫН ТИЛДИК КУРАМЫ ЖАНА АНЫН КЭЭ БИР МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Макалада Ош облусунун калкынын тилдик курамы жана анын кээ бир маселелери каралды. Ош облусундагы жашаган этникалык топтордун тилдерди билүү көрсөткүчтөрү өзгөчө кызыгууну жаратат. Анкени, тил элдин негизги белгисинин бири, анын маданиятынын маанилүү элементи эле эмес, көп улуттуу өлкө үчүн тил баарлашуу каражаты да болуп эсептелет. Макала статистикалык маалыматтар менен талданды. Ош облусунан, ош шаарынан, айылдарынан этносоциологиялык сурамжылоо жүргүзүлдү.

Ачык сөздөр: кыргыз, тил, кыргыз тили, улут, мыйзам.

СОВРЕМЕННЫЙ ЯЗЫКОВЫЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ОШСКОЙ ОБЛАСТИ И НЕКОТОРЫЕ ЕГО ПРОБЛЕМЫ

MODERN LANGUAGE COMPOSITION OF THE POPULATION OF THE OSH REGION AND SOME OF ITS PROBLEMS

Аннотация

В статье рассмотрен языковой состав населения Ошской области и некоторые его проблемы. Особый интерес представляют показатели владения языками этносов, проживающих в Ошской области. Ведь язык – один из главных признаков нации, важный элемент ее культуры, а язык – средство общения многонациональной страны. Статья анализируется статистическими данными. Этносоциологический опрос проводился в Ошской области, городе Ош и селах.

Abstract

The article examines the linguistic composition of the population of the Osh region and some of its problems. Of particular interest are the indicators of language proficiency of ethnic groups living in the Osh region. After all, language is one of the main characteristics of a nation, an important element of its culture, and language is a means of communication in a multinational country. Article analyzed by statistical data. An ethnosociological survey was conducted in the Osh region, the city of Osh and villages.

Ключевые слова: кыргыз, язык, кыргызский язык, нация, закон.

Keywords: Kyrgyz, language, Kyrgyz language, nation, law.

Киришүү

Ош облусундагы жашаган этникалык топтордун тилдерди билүү көрсөткүчтөрү өзгөчө кызыгууну жаратат. Анкени, тил элдин негизги белгисинин бири, анын маданиятынын маанилүү элементи эл эмес, көп улутуу өлкө үчүн тил баарлашуу каражаты да болуп эсептелет. Биздин республикасында кыргыз тилине мамлекеттик, орус тилине расмий тил статустары берилген. Калктын кайсы тилде эне тил катары эсептей тургандыгы жана башка кандай тилдерди биле тургандыгын аныктоо калк каттоолордо суралган.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын түштүгүндөгү Ош облусунун калкы. Статистикалык маалыматтар менен талданды.

Изилдөө ыкмалары жана булактары: Тарыхый-салыштырмалуулук ыкманы пайдаланып, этосоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдарынын негизинде Ош облусунун калкынын тилдик курамы жана кээ бир маселелери изилдөөгө алынды. Изилдөөдө статистикалык материалдар пайдаланылды.

Негизги бөлүк 2009-жылы өткөрүлгөн калк каттоо маалыматтарына ылайык, орус тили жаштар арасында эң кеңири тараган экинчи тил болуп калган. 14-28-жаштагы 930000 орус тилинде сүйлөгөн адамдын 12 пайызы гана орустар; ага салыштырмалуу, 1.3 млн. кыргыз тилинде сүйлөгөн жаштардын 92 пайызы кыргыздар жана 270000 же андан көп өзбек тилинде сүйлөгөндөр 88 пайызы өзбектер, 40 пайыздан ашыгыраак жаштар бир тилде сүйлөшөт [3]. Жалгыз гана кыргыз жана өзбек тилинде сүйлөгөн жаштар үчүн, бир тилдүүлүк көпчүлүк убакта такталган маалыматтан пайдалануу жана жакшы жумушка орношуу мүмкүнчүлүгүн чектеп коет. Орус тили академиялык жана техникалык маалыматтардан баштап маданий жана учурдагы жаткан иштерге чейинки ар түрдүү маалыматтарды алуу жана аларды пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү үчүн көбүрөөк жарамдуу, ошондой эле эки тилди болуу бир тилдүүлүккө караганда рынок талабына жакшыраак жооп берет. Башка мамлекеттерге барып иштегендердин арасынан чет тилин билбегендик аларды, тейлөөчү кызматтагы төмөнкү категорияга киргизип, аларды көбүрөөк эксплуатацияланууга жана кордолууга түртүүдө.

Кыргыз, өзбек жана орус калктардын дээрлик бардыгы эне тили катары өз улутунун тили көрсөтүштү. Татарлар 79%, тажиктердин 80% эне тилин улуттук тил дешет. Татар жана украиндерде эне тили көбүнчө орус тили болуп саналат. Муну менен бирге Ош облусунда жашаган уйгурлардын 77 пайызы эне тили катары өзбек тили деп эсептешет. Түрктөрдүн ичинен 40 пайызы гана эне тили катары өз улутунун тилин эсептешет, ал эми 10 пайызы –кыргыз жана 30 пайызы –өзбек тилин эсептешет.

Ош облусунда 15 жаш жана андан жогорку жаштар 235,6 миң адам же 46% калк башка тилде сүйлөшөт, өзбектер жалпы саны боюнча 15 жаш жана андан жогорку жаштар башка тилдерде сүйлөшөт. 45,8 миң адам же 62% кыргыз тилинде, 52,4 миң адам же 71% орус тилинде сүйлөшөт. Татарлардын дээрлик бардыгы, ушул жаштагылары экинчи тили орус тили деп эсептешет. Мындан 34% татарлар кыргыз тилинде сүйлөй алышат.

Таблица 1. Ош облусунун тил боюнча көрсөткүчү (2009-жылга карата) [3].

Улуттар	Бардык калк	Анын ичинде эне тили катары көрсөткөндөр									
		өз улутунун тили	%	кырг тили	%	өзбек тили	%	орус тили	%	Башкалар	
Бардык калк, анын ичинде	1104248	1086513	98,3	7028	0,63	8487	0,76	699	0,06	1521	0,13
Кыргыздар	758036	757407	99,9	-	-	359	0,04	235	0,03	35	0,00
Өзбектер	308688	307049	99,4	1484	0,48	-	-	104	0,03	51	0,1
Орустар	1552	1515	97,6	28	1,8	8	-	-	-	1	-
Түрктөр	10934	4469	40,8	4563	41,7	749	6,8	14	0,12	1139	10,4
Тажиктер	6711	5956	88,7	248	3,6	502	7,48	3	-	2	-
Татарлар	1337	978	73,1	67	5,0	132	9,8	160	11,96	--	-
Уйгурлар	11181	5041	45,08	312	2,7	5795	51,8	31	0,2	-	-
Дунгандар	793	94	11,8	2	-	696	87,7	1	-	-	-
Азербайжандар	3224	2822	87,5	65	2,01	92	2,8	16	0,4	229	7,1

Жалпысынан облуста 68,6 % кыргыз болсо, анын ичинде 99,9% кыргыз эне тили катары кыргыз тилин көрсөтүшкөн, ал эми 0,04% өзбек тилин, 0,03% орус тилин көрсөткөн. Жалпы калктын өзбектеринин саны 27,95 %болсо, анын 99,4% өзбек тилин эне тили катары эсептешсе, 0,48 % кыргыз тилинде, 0,3% орус тилинде сүйлөй алышат. Орустар облуста 1552 болсо, 97,6% орус тилин эне тили катары, 1,8% кыргыз тилин көрсөтүшкөн. Түрктөрдүн саны 10934 болсо, 40,8 % өз улутунун тилин, 41,7% кыргыз тилин, 6,8% өзбек тилин тандап алышкан. Ал эми уйгурлар 1,01% болсо, 45,08% өз улутунун тилин, 2,7% кыргыз тилин, 51,8% өзбек тилин көрсөтүшкөн.

Жалпысынан, кыргыз, өзбек жана орустар өз улутунун тилин эне тили катары таанышса, ал эми түрктөр кыргыз жана өзбек тилдерине жана уйгурлар өзбек тилине көбүрөөк басым коюшкан.

2009-жылы т.и.д., профессор А.А. Асанканов жетекчилигинин астында “Кыргызстандын түштүгүндөгү этнодемографиялык процесстер” деп аталган проекттин негизинде Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарында сурамжылоо жүргүзүлдү. Этносоциологиялык изилдөөлөрдө сурамжылануучуларга мамлекеттик тилди бардык жарандар билүүсүнүн керектиги жөнүндө суроо берилген. Бул жооптор аркылуу кыргыз тилинин этностор арасында таралышын карадык.

Таблица 2. «Сиз Кыргызстанда жашап жаткан бардык адамдар кыргыз тилин билүүгө милдеттүү деп эсептейсизби?» деген суроого жооптор (аймактар боюнча, % менен) [4].

Аймактар	Ош шаары	Большевик айылы	Ош облусу
Жооптор			
Ооба	88,78	84,21	85,47
Жок	11,22	15,79	14,53

Жадыбал көрсөткөндөй, Ош шаары – 88,78%, Большевик айылы 84,21%, жалпы облус боюнча – 85,47% кыргыз тилин билүүгө милдеттүү деп эсептешет. Мында мамлекеттик тил деп эсептелген кыргыз тилине калктын басымдуу бөлүгү милдеттүү түрдө улутуна карабай кыргыз тилин билүүсү керек деп эсептейт. Берилген маалыматтар кыргыздардын өзүн-өзү

таануусу шаарларда күчтүү экендигин кабарлайт. Ош шарында облустун ар кайсы аймактарынан келген жаштар көпчүлүктү түзүшөт. Алардын этникалык аң-сезими да абдан жогору. Ошондуктан бул суроонун талдоосун жаш өзгөчөлүгүнө карай да талдап көрүүнү чечтик.

Таблица 3. “Сиз балдарыңызды мектепте кайсы тилде окутууну каалайсыз”? Жооптор аймактар боюнча (пайыз) [4].

Аймактар	Ош шаары	Большевик айылы	Ош облусу
Жооптор			
Кыргыз	50,51	69,08	55,38
Орус	48,98	30,92	42,74
Өзбек	0,51	-	1,88

Көрүп турганыңыздардай, эле шаар жергесинде орус тилинде окутууну каалаган ата-энелердин саны басымдуулук кылат. Бул бир эле Ош облусу боюнча жыйынтык. Ал эми өлкөнүн башка аймагында өзгөчө Бишкек, Чүй тарапта мындай көрсөткүч мындан дагы жогору. Ошондуктан Кыргызстанда жашаган ар бир жаран, мейли анын улуту кыргыз, өзбек, орус болсун кыргыз тилин өнүктүрүүгө милдеттүү деп эсептейбиз.

Жыйынтыгы: Мамлекеттик тил – улут аралык ынтымакты камсыздаган маанилүү фактор болушу абзел. Мамлекеттик тилди этностор аралык баарлашуунун тилине айлантууга жана элибиздин биримдигин чыңдоого шарт түзүүгө багытталган кадамдар декларациялык мүнөздө стратегиялык документтерде эле калбашы керек [5].

Азыркы учурда кыргыз тили өнүгүүдөн бир аз алсыз болуп турса да, бир канча алгылыктуу иштер жасалды. Мекеме ишканалардын иш кагаздарын мамлекеттик тилде жүргүзүүгө олуттуу көңүл буруу башталды. Бардык мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлер жат жазуу жазып, мамлекеттик тил боюнча атайын тест тапшырып жатышат. Учурда ишканалардагы бардык иш кагаздар кыргыз тилинде иштеле баштады. Бул да өз кезегинде мамлекеттик тилди өнүктүрүүгө салым кошот.

Колдонулган адабияттар

1. О дальнейшем развитии государственного языка Кыргызской Республики: указ Президента Кырг. Респ. от 20 янв.1998 г. УП №21 // Норматив. акты Кырг. Респ.-1998.- №3.- С.10.
2. Кыргызстандагы жаштар жана мамлекеттик саясат. Б. 2012-ж 30 б.
3. Перепись населения жилищного фонда Кыргызской Республики 2009 года Книга III(в таблицах) Регионы Кыргызстана Ошская область – Бишкек 2010 г. 50 стр.
4. Ош облусу боюнча жүргүзүлгөн этносоциологиялык изилдөөлөрдүн материалдары. 2009.
5. Алымбаев А. Тил улуттун жаны. – Бишкек, 2008.

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 21-28

УДК: 930.1

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_4](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_4)

**“ДУЙНО ТАРЫХЫ” ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАНА ОКУТУУНУН
УНИВЕРСАЛДУУ ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАР ТОПТОМУ ЖӨНҮНДӨ**

ОБ УНИВЕРСАЛЬНЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ПРИЕМАХ И МЕТОДАХ ИССЛЕДОВАНИЯ
И ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПОСОБИИ “МИРОВАЯ ИСТОРИЯ”

MULTIPURPOSE INNOVATIVE TECHNIQUES AND METHODS OF RESEARCH AND
TEACHING IN THE TEXTBOOK “WORLD HISTORY”

Акунов Аалыбек

Акунов Аалыбек

Akunov Aalybek

т.и.д., профессор, И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети

д.и.н., профессор, Кыргызский государственный технический университет им И.Раззакова

Doctor of History, Professor, Kyrgyz State Technical University n.a. I. Razzakov

aakunov@gmail.com

Темирбекова Асель Темирбековна

Темирбекова Асель Темирбековна

Temirbekova Asel Temirbekovna

с.и.к., И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети

к.п.н, Кыргызский государственный технический университет им И.Раззакова

Candidate of Political Sciences, Kyrgyz State Technical University n.a. I. Razzakov

asel_temirbekova92@mail.ru

“ДҮЙНӨ ТАРЫХЫ” ОКУУ КИТЕБИНДЕГИ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАНА ОКУТУУНУН УНИВЕРСАЛДУУ ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАР ТОПТОМУ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация

Бул макалада тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ж.А.Адилбаев менен тарых илимдеринин кандидаты, доцент А.Б.Дуйшөнбаеванын “Дүйнө тарыхы: доорлор жана цивилизациялар; географиялык ачылыштар; согуштар жана революциялар; мыйзамченемдүүлүктөр жана келечек” аталышындагы 2021-жылы жарык көргөн студенттер менен магистранттар үчүн жазылган окуу куралына сын пикир камтылган.

Ачкыч сөздөр: методология, эс-тутум, цивилизация, прогресс, тарых, мыйзам ченемдүүлүк, доор, согуш, революция.

ОБ УНИВЕРСАЛЬНЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ПРИЕМАХ И МЕТОДАХ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ В УЧЕБНОМ ПОСОБИИ “МИРОВАЯ ИСТОРИЯ”

MULTIPURPOSE INNOVATIVE TECHNIQUES AND METHODS OF RESEARCH AND TEACHING IN THE TEXTBOOK “WORLD HISTORY”

Аннотация

Данная статья является рецензией на учебное пособие для студентов и магистрантов “Мировая история: эпохи и цивилизации; географические открытия; войны и революции; закономерности и будущее” кандидатов исторических наук, профессора Ж.А.Адилбаева и доцента А.Б.Дуйшенбаевой.

Abstract

This article is a review of the textbook for students and Masters students “World History: Eras and Civilizations; geographical discoveries; wars and revolutions; Regularities and the Future” Candidates of Historical Sciences, Professor Zh.A. Adilbaev and Associate Professor A.B. Duishenbaeva.

Ключевые слова: методология, разум, память, цивилизация, прогресс, история, закономерность, эпоха, война, революция.

Keywords: methodology, mind, memory, civilization, progress, history, regularity, era, war, revolution.

Киришүү

1991-жылы 21-декабрда Алматы шаарында союздук республикалардын башчылары чогулуп Беловеж келишимин колдоого алышып СССР жашоосун токтотту деп жарыялашкан. Ошентип коммунисттик империя кулаган болучу. Ал эми 1991-жылы 31-августа Кыргызстан Республикасынын он экинчи чакырылышындагы Жогорку Советинин чукул чакырылган сессиясынын токтому менен республиканын территориясында коммунисттик партиянын ишмердигине тыйуу салынып жана ал партиянын менчиги улутташтырылган.

КПСС таркатылгандан кийин, адамдардын аң сезимин ноктолоп кулга, маңкуртка айланткан марксизм-ленинизм, коммунисттик идеология жоюлгандан кийин, ойлоноууга жана жазууга коюлган социализмдин тузактары менен торлору таштандыга ыргытылгандан кийин эркиндикке ээ болгон адамдардын өздөрүн курчап турган дүйнөгө карата көз караштары кескин өзгөрө баштаган, эркин ойлонуп, өз алдынча чечим кабыл алууга жана аны өз жоопкерчилиги астында ишке ашырууга ашыгышкан.

Мындай көрүнүш коомчулуктун өз улутунун тарыхына карата, салт-санаага, эс-тутумга карата болгон мамилелеринде өзгөчө билинген... Постсоветтик мейкиндикте эми гана эгемендикке ээ болушкан мурдагы союздук республикалар жанталаша өз тарыхын кайрадан жаза башташкан... Кыргыз тарыхчылары да четте калышпай, өз улутунун тарыхынын буга чейин изилденбей, айтылбай жана жазылбай келген көйгөйлүү маселелеринин үстүнөн иштей башташкан.

Ошол мезгилден баштап өз улутунун эле тарыхын эмес, дүйнө тарыхынын да коммунисттик бурмаланган көз караштан жазылган өңүтүн эмес реалдуу көрүнүшүн билүүгө, окуп үйрөнүүгө кызыгуулар биздин өлкөдө да күн санап артып келет. Төмөндө терең талдоого алынып, колдонулган ыкмаларынын артыкчылыктуу жактары көрсөтүлүп жана айрым сын пикир айтылып аткан окуу куралы дүйнө тарыхын жаңыча көз карашта үйрөнүүгө арналган китептердин бири. Бул китеп тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ж.А. Адилбаев менен тарых илимдеринин кандидаты, доцент А.Б. Дуйшөнбаеванын “Дүйнө тарыхы: доорлор жана цивилизациялар; географиялык ачылыштар; согуштар жана революциялар; мыйзамченемдүүлүктөр жана келечек” (Ош, 2021, 266 Б.) аталат жана ал студенттер менен магистранттар үчүн жазылган окуу куралы болуп эсептелинет.

Тарыхты изилдөөнүн жана окутуунун совет бийлиги кезинде бекем орнотулган марксисттик-лениндик-коммунисттик формациялык методологиясынан жана социализм калыбынан постсоветтик аймакта пайда болгон эгемен мамлекеттер жапырт баш тартышканы менен алардын ордуна модерндик же постмодерндик изилдөө ыкмалары жеңил-желпи эле орной калган жок. Айрым бир постсоветтик республикалар бул багытта ыкчам алдыга жылып, жаңыча ой-жүгүртүү, жаңыча көз караштар жана жаңы ыкмалар менен изилденип жазылган өз ата мекен тарыхынын көп томдордон турган басылмаларын жарыкка чыгарганга үлгүрүштү жана бул багыттагы илимий иштери андан ары улантылууда.

Ал эми Кыргызстанда бул актуалдуу маселе жөнүндө сөз жүзүндө көп эле айтылып келгени менен иш жүзүндө алгылыктуу иш жок, сөз кылып айта турган же мына деп көрсөтө турган эмгектер саналуу гана, жана алар мамлекеттик саясаттын үзүрү эмес, айрым авторлордун жеке демилгеси менен жарык көргөн эмгектер десек туура болот. Жаңыча изилдөөнүн методдорун иштеп чыгуу жана аларды окумуштуулар колдонгондой кылып

калыптандыруу тарыхчылылардын бүгүнкү күндөгү өтө зарыл жана өтө курч маселеси бойдон каала берүүдө.

Дүйнө тарыхын бир чакан окуу куралына батыруу, албетте, мүмкүн эмес. Мындай максат, мындай аракет авторлор тарабынан да коюлбаганы талашсыз. Бул окуу куралын даярдоодо авторлор окурмандын көңүлүн дүйнө тарыхын ийне-жибине чейин тизмектеп жазып чыгууга эмес, ал тарыхты окуп үйрөөнүү ыкмасына, кандай калыпка салып дүйнө тарыхын үйрөнсөк ал тарых чындыкка көбүрөөк жакын болот, анын өнүгүү мыйзам ченемдерин толугураак ачып берет, бүгүнкү адамзаттын тарыхый келечеги кандай болот, кайсы багытта өнүгөт... сыяктуу усулдук маселелерге бурат. Кыргызча усул же ыкма, кээде усулдук ыкма деп да калабыз, бул байыркы гректердин метод деген сөзүнөн келип кирген, мааниси окуу, ыкма, түшүнүк дегенге жакын. Методология - метод жөнүндөгү окуу. Демек Усул же ыкма дегенибиз – бул окуудагы же илимдеги алдыга койгон максатка жетүүнүн ыкмасы, жолу, ачыгы деген маанини берет.

Аталган окуу куралында дүйнөнүн кыскача тарыхы авторлору тарабынан жаңыча усулдук ыкмаларды колдонуунун негизинде цивилизациялык өнүгүүнүн алкагында шарттуу беш доорго бөлүнүп, алардын ар бири инновациялар, инсандар, таблицалар, тексттер менен коштолуп берилген.

Дүйнө тарыхын авторлор төмөнкүдөй беш доорго бөлүп караган: I Бөлүм Байыркы доор жана алгачкы цивилизациялар; II Бөлүм Дүйнөлүк цивилизациялардын өнүгүүсүнүн феодалдык доору; III Бөлүм. XVIII- XIX кылымдын I жарымындагы индустриалдуу цивилизациянын жаралышы жана дүйнөлүк өнүгүүнүн карама-каршылыктары; IV Бөлүм Биринчилик үчүн күрөш: XIX кылымдын II жарымындагы XX кылымдын I жарымындагы дүйнөлүк өнүгүүлөр; V Бөлүм Экинчи дүйнөлүк согуштан кийинки дүйнө жана цивилизациялык өзгөрүүлөр. Жогоруда келтирилген ар бир доорду окуп үйрөөнүү үчүн бирдей усулдук калып, универсалдуу ыкма десек да туура болот, колдонулган – алгач “тарых” деп аталган бөлүгү ушул доорду мүнөздөө үчүн керек болгон тарыхый фактыларды, процесстерди жана технологияларды камтыйт. Андан кийинки бөлүгү “цивилизация” деп аталып инновациялар, инсандар, таблицалар, тексттер менен коштолуп берилген.

Дүйнө тарыхын беш формацияга бөлүп окуу советтик мезгилде айныгыс ыкма катары кабылданып, мектептерден баштап жогорку окуу жайларына чейинки тарых боюнча окуу китептери жалаң ушул калыпка ылайык жазылып келген. Ал эми биз сөз кылып жаткан окуу куралы дүйнө тарыхын окуп үйрөнүүдө цивилизациялык ыкманы колдонууну сунуштап отурат. Беш формациялык ыкма колдонгонго оңой болгону менен адамзаттын тарыхын үйрөнүүгө келгенде чындыктан бир топ алыс эле, бул ыкманын калпыс жактары көп болчу. Ал эми сын пикир айтылып жаткан окуу куралдын авторлору сунуштаган цивилизациялык ыкма дүйнө тарыхын үйрөнүүдө чындыкка канчалык жакын болгону менен бул ыкманы колдонуу оңой-олтоң иш эмес экендиги бул окуу куралынан көрүнүп турат.

Авторлор биринчи кезекте цивилизация деген терминге карата өздөрүнүн көз карашын тактап алуудан баштаган экен. Цивилизация - маданияттын синоними. Материалдык баалуулук. Коомдун материалдык жана руханий өнүгүүсүнүн денгээли жана баскычтары. Коомдун варварчылыктан кийинки этабы. Терминдин азыркы кездеги мазмунунда – өндүрүштүн, социалдык мамилелердин, саясий турмуштун, илимдин жана маданияттын,

өнүгүүнүн башка элементтеринин салыштырмалуу, жогорку денгээли менен айырмаланган дүйнө прогрессинин баскычын атоого болот – деп жазылат окуу куралда.

Цивилизациянын өнүгүүсүнүн негизги мыйзам-ченемдүүлүгү - жаны муун тарабынан мурда жаралган баалуулуктарды жаңы шартка жана керектөөлөргө ылайыктап, кайра иштеп чыгуу менен өздөштүрүү. Учурдагы цивилизациянын саясий баалуулуктары: турмуштун демократиялык түзүлүшү, эркиндик, адам укугу, социалдык тендик, акыйкаттык принциптери, укуктук мамлекеттин негиздерин камсыз кылуу, тынчтык үчүн күрөшүү, калк арасында өз-ара карым-катнашты күчөтүп, ынтымак мамилелерин тереңдетүү болот деген ойдобуз – дешет авторлор.

Ошол эле учурда, цивилизациянын башкы максаты - эзелтеден сакталып келген элдик салттарды, баалуулуктарды кармоо менен калктын экономикалык, саясий жана социалдык маселелерин ыраттуу чечилиши экендиги талашсыз. ...Акыл-эске жана адилеттикке негизделген коомду цивилизациялык коом деп атоого болот дешет авторлор. Ушул жерден айта кетүүчү сөз бар. Заманбап Кыргызстандагы жогорку окуу жайлары адистерди даярдоодо акылга, илим-билимге көп көңүл буруу менен бирге эс, эс-тутум жагдайын унутта калтырууда. Алсак, жождор окуу пландарын түзгөндө тарых, Манас таануу, Маданият таануу, Дин таануу сыяктуу эс-тутум багытындагы сабактарга сааттарды же аз бөлүүгө аракет кылышат, же таптакыр эле окуу планынан сызып салышчу болду. Бул окуу куралынын авторлору цивилизациялык ыкманы колдонууда акыл-эстин ордун жогору койгондугу колдоого татырлык десек туура болот.

Адамзат тарыхындагы эң байыркы цивилизация Жакынкы Чыгыштын Түштүк Месопотамиясында, ал мезгилде Шумер деп аталган аймакта неолит дооруна туура келген айыл чарба революциясынан кийин жаралган. Дүйнөдөгү эң алгачкылардан болгон кытай цивилизациясы түрдүү булактардагы маалымат боюнча үч миң жылдан көбүрөөк мезгил ичинде өмүр кечирип келет. Анын тарыхы Кытай жергесинде эң алгачкы мамлекеттүүлүк пайда болгондон башталат.

Ал эми акыркы цивилизация, авторлордун жазгандары боюнча, ааламдашууга багыт алган мезгилден башталат. ХХIк. калыптана баштаган жалпылык, өз ара байланыштардын жана бири – биринен көз карандылыгынын күчөшү менен мүнөздөлөт. Адамдар окшош кызыкчылыктар жана милдеттер (дүйнөлүк климаттын жогорулашы ж.б. экологиялык маселелер, диний экстремизм, терроризм, баңгизаттын жайылышы, эпидемиялар, эл аралык кылмыштуулук, иммиграция, өзөктүк куралдын көбөйүшү) менен жашап калды.

Физиктердин ою боюнча азыркы цивилизация 100 жылдан кийин планетардык же глобалдык цивилизацияга айланышы мүмкүн. Бул – дүйнөлүк коом бир бүтүн экономикалык жана социалдык системага айланат – дегенди түшүндүрөт. Интернеттин пайда болушу жана аны менен байланышкан технологиялар чыныгы маданий революция болуп калды – деген бүтүм менен окуу куралы соңуна чыгат.

Окуу куралын даярдоодо авторлор пайдаланган адабияттардын арасында Азия жана Африка тарыхы боюнча жарык көргөн эмгектердин болушу көздү кубандырат. Окуу куралы болобу, же илимий эмгек болобу эмнегедир батыш окумуштууларынын эмгектерин пайдаланганга, тарыхый мисалдарды тандаганда да көбүн эсе батыштын тарыхынан алганга көнүп калгандай жагдай байкалат да бизде. Бул окуу куралында Чыгыштын тарыхы кеңири

чагылдырылып, Азия менен Африканын белгилүү тарыхий инсандарына көбүрөөк басым жасалганы байкалып турат. Окуу куралдын авторлорунун биринин мурда жарык көргөн эмгегинин (“Чыгыштын тарыхы боюнча тарыхый окуялардын, аталгылардын жана түшүнүктөрдүн энциклопедиялык сөздүгү”./ Түз. Ж.А.Адилбаев – ондолуп толуктанган 2-басылышы. – Ош, 2014. – 392 б.) кеңири колдонулушу да буга күбө.

Окуу куралындагы ар бир доордун тарыхын үйрөнүүдө “тарых” жана “цивилизация” усулдук ыкмалары колдонулганын жогоруда айтып өткөн элек. Бул ыкма авторлор сунуштаган беш доордун тарыхын жазууда жалпы калып катары кабылданган. Бул ыкма А.Дж.Тойнбинин “Тарыхты окуп үйрөнүү” деген китебинде ал өзү аныктаган адамзат тарыхы башынан кечирген ондогон цивилизациялардын тарыхын жазууда колдонгон ыкмага үндөшүп кетет. А.Д.Тойнби үчүн цивилизация деген – бул анын ичинде синхрондуу жана эквиваленттүү түрдө жүзөгө ашырылуучу “маданияттын дүйнөлүк ансамблинин” руханий баалуулуктары. Тойнбинин ою боюнча бардык цивилизациялар өнүгүүнүн бирдей циклин басып өтүшөт: генезис (жаралуу), өнүгүү, сынуу, бузулуу, кыйрап жок болуу. А.Дж.Тойнби, бардык “цивилизацияларды” баа жеткис деп эсептеп, бардык цивилизациялар үчүн кандайдыр бир “туура” деп эсептелген жолду таңуулаган болбойт” - деп келип, расизм менен неоколониализмди сынга алган – деп белгилешет авторлор.

Сөз болуп жаткан окуу куралынынын ичинде ар бир доордун тарыхын изилдеп жазганда авторлор колдонгон “Тарых” ыкмасын карап көрөлү. Бул ыкма авторлорго каралып жаткан доордун негизги, өзгөчөлүк мүнөзүн ачып берүү үчүн зарыл болгон окуяларды, талашсыз фактыларды, мезгилди өзгөрткөн процесстерди мисал катары кароо үчүн эң сонун ыңгайды, утуштуу жагдайды түзүп, максатка жетүү үчүн колдонууга жеңил болгон каражат катары кызмат кылганын көрөбүз. Китептеги беш доордун ар биринин “тарых” бөлүгүнө, андагы бири бирин толуктаган, логикалык тыгыз байланыштагы тарыхый окуялардын ирееттүү тизмегине үнүлө карасаңыз, анда окуу куралды жазган авторлордун дүйнө тарыхын эң мыкты билеерине, дүйнө тарыхын жазган атактуу авторлордун эмгектери менен терең тааныш экендигине, жалпы тарыхты изилдөө боюнча эбегейсиз жеке тажырыйбалары бар экендигине күбө болосуз. Окуу куралынан Азия, Африка, дегеле Чыгыш тарыхынан келтирилген көптөгөн тарыхый мисалдарды жолуктурганда өзгөчө толкундануу жана канааттануу сезимдери пайда болот.

Эми “Цивилизация” бөлүмүнө токтололук. Ар бир доорду жазганда анын маңызын ачып берүү үчүн авторлор бир нече цивилизацияларга токтолушкан. Беш доордун тарыхын жазганда авторлор жалпысынан ондогон цивилизациялар жөнүндө сөз кылат. Алардын арасында батыш авторлору үстүртөн караган, көз кырын алыстан салган, бирок ошол доордун мүнөзүн айкын чагылдырган Чыгыш, Азия жана Американын байыркы цивилизациялары да бар. Ушул ыкмага ылайык ар бир доорду окуп үйрөнүүдө дагы тереңирек сүңгүп кирсек, анда андагы цивилизациялардын саны мындан да көп болоору шексиз. Мындай учурда окуу куралынын көлөмү мындан бир нече эсе көп болушу күтүлмөк.

Ошол ондогон цивилизацияларды окуп үйрөнүүдө авторлор тарабынан – Инновациялар, Инсандар, Таблицаалар, Документтер жана Тексттер деген универсалдуу ыкмалар топтому колдонулган. Бул ыкмалар топтому ар бир цивилизациянын маңызын ачып берүүдө жалпылама калып катары пайдаланылган. Бул окуу куралын жазган авторлор үчүн да, бул китепти пайдалануу менен сабак өтүүчү окутуучулар үчүн да, китепти окуган

студенттер менен магистранттар үчүн да мындай ыкма изилдөөгө ыңгайлуу, айтып берип окутууга ийкемдүү жана жөнөкөй, ал эми өз алдынча окугандарга жеңил жана түшүктүү экендиги талашсыз жана бул авторлордун утуштуу жагы десек туура болот.

Ал эми ушул ыкмалар тизмегиндеги беш бөлүктүн ар бирин өзүнчө карасак, андагы келтирилген мисалдар менен инсандар, таблицалар менен тексттердин мазмуну, ушулар аркылуу цивилизациянын маңызын ачып берүү авторлор үчүн “балыкты сууга коё бергендей” эле өтө ыңгайлуу шарттарды түзүп бергенин көрүүгө болот. Окумуштуу болобу же катардагы окурманбы жогорудагы окуу китебинин авторлору сунуштаган ыкмалар топтомундагы бөлүктөрдүн ар бирине өзү керек жана туура деп эсептеген мисалдар менен материалдарды кийирүү жана пайдалануу менен ошол каралып жаткан цивилизациянын жандуу картинасын түзүүгө толук мүмкүнчүлүктөрдү алат. Бул багытта сөзүбүздү улай берсек, анда ал көпкө созулуп кетеери анык...

Биз сын пикир айтылып жаткан окуу куралынын мазмунуна, дүйнө тарыхынын ондогон талаштуу учурлары боюнча авторлордун омоктуу ой-бүтүмдөрүнө, өзгөчө постсоветтик доордогу дүйнөлүк катнаштын өзгөрүүлөрү боюнча, ааламдаштыруу процессинин ой-кырлары боюнча авторлордун жеке ойлоруна, ж.б.у.с. китептеги маңыздуу, глобалдуу маселелерге кеңири токтолбостон, бир гана авторлордун ушул окуу куралын жазууда колдонушкан жана сунуш кылышкан усулдук ыкмаларына, алардын айрым бир өзгөчөлүктөрүнө окурмандын көңүлүн бурганга аракет кылдык.

Окутуунун усулун өздөштүрбөй туруп эле сабак берип жүрүшкөн мугалимдер көп, илимий изилдөөнүн усулдук ыкмаларын үйрөнбөй эле макала жазышкан, ал тургай илимий эмгек жазып коюшкан илимий кызматкерлер арбын. Окутууда да, илимде да бүгүнкү күндө Батышы да, Чыгышы да инновациялык технологияларды колдонуу жагынан бир топ алдыга кетишти. Өзгөчө постсоветтик доордун алгачкы жылдарында тышкы дүйнө менен байланыштардын солгундашы жана ички турмуш көйгөйлөрүнүн көбөйүп кетишинен улам илим менен билимдин усулдук ыкмалар багытында Кыргызстан абдан эле артта калган экен. Бул чөйрөдө аракет кылган окумуштуулар биздин өлкөдө сейрек учурайт.

Чын чынына келгенде билим менен илимдин сырдуу эшигинин ачкычы – бул усулдук ыкма болуп эсептелери илгеритеден эле белгилүү. Жогоруда ал жөнүндө айттык эле. Кээде биз ачкычыбыз жок эле илимдин жабык эшигин каккылаган көрпөндөгө окшош элес калтырабыз. Сын пикир айтылып аткан китептин эң башкы артыкчылыгы анын инновациялык ыкмаларды колдонуу менен жазылгандыгында десек адилет баа болот. Китептин контенттик мазмундуу жагдайларынын артыкчылыктуу жактарын айтпаганда да авторлор тарабынан цивилизациялык ыкманын андан ары “тарых”, “цивилизация”, Инновациялар, Инсандар, Таблицалар. Документтер жана Тексттер деген универсалдуу ыкмалар тизмеги колдонулгандыгы мактоого татыктуу десек туура болот.

Окуу китебинин авторлору сунуштаган ушул ыкмалардын схемасын колдонуу менен жалпы билим берүүчү мектептеги тарых сабагын өткөрүү, жогорку окуу жайларындагы тарых предметин (ага чегерилген саат-көлөмүнө ылайык) окутуу дүйнө тарыхын болобу, же ата-мекен тарыхынбы объективдүү чындыкка көбүрөөк жакындатып, окуучулар үчүн тарыхтын ой-кырларын, бүктөм жерлерин толугураак ачып, тарыхты жандуу, кызыктуу жана түшүнүктүү кылып берет эле деп терең ишенебиз. Окуу куралынын авторлоруна чың ден

соолук, илим жана жаш муундарга билим берүүдөгү ишмердиктерине ийгиликтерди каалайбыз!

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 29-39

УДК: 93.22

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_5](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_5)

**КЫРГЫЗСТАН ЖАНА АЗЕРБАЙЖАН: ЭКИ ТАРАПТУУ КАТНАШТАРДЫН ЖАНА
СТРАТЕГИЯЛЫК ПАРТНЁРДУКТУН ӨНҮГҮҮСҮ**

КЫРГЫЗСТАН И АЗЕРБАЙДЖАН: РАЗВИТИЕ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ И
СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

KYRGYZSTAN AND AZERBAIJAN: DEVELOPMENT OF BILATERAL RELATIONS AND
STRATEGIC PARTNERSHIP

Абытов Байболот Капарович

Абытов Байболот Капарович

Abytov Baibolot Kaparovish

т.и.д., профессор, Ош мамлекеттик университети

д.и.н., профессор, Ошский государственный университет

Doctor of Historical Sciences. Professor, Osh State University

babytov@oshsu.kg

ORCID: 0000-0003-0267-5127

КЫРГЫЗСТАН ЖАНА АЗЕРБАЙЖАН: ЭКИ ТАРАПТУУ КАТНАШТАРДЫН ЖАНА СТРАТЕГИЯЛЫК ПАРТНЁРДУКТУН ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация

Макалада алгачкы жолу Кыргыз Республикасы менен Азербайжан Республикасынын мамлекеттер аралык дипломатиялык карым-катнаштарынын калыптануу жараяны изилденди. Эки өлкөнүн, классикалык түшүнүктөгү, дипломатиялык, элчилик байланыштары эгемендүүлүк жана көз карандысыздык жылдарында эле калыптана баштаганы баса белгиленди. Биз эки мамлекеттин дипломатиялык байланыштарын жана стратегиялык партнёрдук катнаштарын негизинен үч этапка бөлүп карадык. Баса белгилей кетчү жагдай – эки өлкөнүн бакубатчылыгы, өсүп-өнүгүшү, коопсуздугу, туруктуу өнүгүүсү, мамлекеттин аймактык бүтүндүгүн сактоо, элдердин достугун бекемдөө, кызматташтыгын, стратегиялык партнёрдук катнаштарды туруктуу өнүктүрүү жана өркүндөтүү, биздин мамлекет башчыларыбыздын негизги аракеттеринин багыттары экендиги баса белгиленет. Бул жараяндар эки өлкөнүн жана түрк дүйнөсүнүн интеграциялануу алкагында жүрүп жаткандыгы кубандырат. Ушул таризден алганда, биздин өлкөлөрдүн жетекчилиги 2022-жылдын 20-апрелинде кабыл алган “Эки мамлекеттин ортосундагы стратегиялык партнёрдук тууралуу Декларация” өзгөчө мааниге ээ экендиги белгиленет.

Ключевые слова: Кыргызстан, Азербайжан, достук, кызматташтык, стратегиялык партнёрдук, декларация, ийгилик.

КЫРГЫЗСТАН И АЗЕРБАЙДЖАН: РАЗВИТИЕ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ И СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЕРСТВА

KYRGYZSTAN AND AZERBAIJAN: DEVELOPMENT OF BILATERAL RELATIONS AND STRATEGIC PARTNERSHIP

Аннотация

Впервые широко рассмотрено становление и развитие межгосударственных дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой. Дипломатические отношения, посольские связи, в классическом смысле слова, стали налаживаться только в годы суверенитета и независимости двух стран. История развития двусторонних дипломатических отношений и стратегического партнёрства наших стран, нами рассмотрено в трёх этапах. Весьма важным представляется, стремление глав двух государств: о благополучии и процветании независимых стран братских народов, их безопасное и устойчивое развитие, сохранение территориальной целостности, укрепление дружбы, солидарности, сотрудничества и стратегического партнёрства, как на двустороннем уровне, так и в контексте интеграционных процессов тюркского мира. Практический импульс развитию дипломатических отношений, дали последние двусторонние встречи. В последнее время, из года в год улучшается дипломатические отношения между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой.

Abstract

In the article, for the first time, the process of formation of interstate diplomatic relations between the Kyrgyz Republic and the Republic of Azerbaijan was studied. It was emphasized that the diplomatic and embassy relations of the two countries, in the classical sense, began to be formed in the years of independence. We divided the diplomatic relations and strategic partnership between the two states into three stages. It is emphasized that the prosperity, growth, security, sustainable development of the two countries, maintaining the territorial integrity of the state, strengthening the friendship of peoples, sustainable development and improvement of cooperation, strategic partnership relations are the directions of the main efforts of our heads of state. It is gratifying that these processes are taking place within the framework of the integration of the two countries and the Turkish world. From this point of view, it is noted that the "Declaration on strategic partnership between the two states" adopted by the leadership of our countries on April 20, 2022 is of particular importance.

Ключевые слова: Кыргызстан, Азербайджан, дружба, сотрудничество, стратегическое партнёрство, декларация, успехи.

Keywords: Kyrgyzstan, Azerbaijan, friendship, cooperation, strategic partnership, declaration, success.

Введение

Актуальность проблемы: Несомненно, развитие двусторонних отношений и стратегического партнёрства суверенной и независимой Кыргызской Республики и Азербайджанской Республики является весьма актуальной темой, требующее дальнейшего всестороннего изучения. Кыргызы и азербайджанцы - тюркские народы, у которых тесные связи, с точки зрения исторических, языковых, религиозных и культурных ценностей. Однако, несмотря на это дипломатические отношения, посольские связи, в классическом смысле слова, стали налаживаться только в годы суверенитета и независимости. К сожалению, в историографии как Кыргызстана, так и Азербайджана, проблемы взаимоотношений двух независимых республик по-прежнему остаются фактически неизученной темой, кроме небольших информационных материалов в СМИ. Отсюда и актуальность выбранной нами темы.

Следовательно, объектом исследования стали двусторонние отношения, стратегическое партнёрство между нашими странами.

Анализ материалов: Дружеские отношения с народом Азербайджана кыргызы поддерживали и в эпоху советов, как братские союзные республики СССР. Однако, прямых дипломатических связей между Кыргызской ССР и Азербайджанской ССР не было.

Постсоветском периоде, в годы суверенитета и независимости двух республик налаживаются официальные межгосударственные отношения, которые берет начала с 1993 года. Дипломатические отношения за 30 лет прошли достаточно тернистый, сложный путь. Были успехи, отличные отношения, были холодные времена, «охлаждения» отношений, были и оттепель, и новая эпоха дипломатических отношений. Отсюда правильно будет, если мы рассмотрим дипломатические отношения Кыргызской Республики с Азербайджанской Республикой в трёх этапах:

Первый этап, начало и расширение дипломатических отношений между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой – 1993-2017 гг.

Второй этап, охлаждение и «ледникового периода» дипломатических отношений, вплоть до отказа своего решения азербайджанской стороной и отзыва Чрезвычайного и Полномочного Посла Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике - с 1 марта 2017 года по июнь 2021 года. Охлаждение дипломатических отношений между нашими странами связано с неосторожной позицией делегации нашей страны, во главе министром иностранных дел, на XIII Саммите Организации экономического сотрудничества (ОЭС) в Исламабаде, 1 марта 2017 года. Тогда, наш министр иностранных дел, отказался поддержать предложение Азербайджана, изложенного в пункте 20 Исламабадской декларации. Подобные интриги в межгосударственном отношении обошлось дорого, что привело к охлаждению и «ледовому периоду», на целых 4 года.

Третий этап, с июня 2021 года по сей день, начало новых, более активных отношений между двумя независимыми государствами. Этот этап, началось после открытий своих посольств в Азербайджане и Кыргызстане, в том же году. Практический импульс развитию дипломатических отношений дали и результаты двусторонней встречи Президента Кыргызской Республики С.Н. Жапарова и Президента Азербайджанской Республики И.Г. Алиева, на VIII саммите Организации тюркских государств, в Стамбуле 12 ноября 2021 года.

Разумеется, новые страницы межгосударственных отношений были открыты после принятия «Декларации о стратегическом партнёрстве между двумя государствами» 20 апреля 2022 года.

Итак, первый этап, начало дипломатических отношений между нашими государствами, было заложено ещё в 1993 году, в бытности президента, лидера нации, креативной и неординарной личности советского и независимого Азербайджана Гейдара Алиева.

Хронология и расширения дипломатических отношений, дружбы, сотрудничества и стратегического партнёрства между нашими странами налаживались следующим образом:

Установление дипломатических отношений - 19 января 1993 года.

В декабре 1993 года, в ходе заседания Совета глав государств СНГ в Туркменистане состоялась двусторонняя встреча двух президентов Г.Алиева и А.Акаева. На встрече было подчёркнуто, наличие прочной основы для укрепления отношений между двумя странами. На встрече также были широко обсуждены переговоры, проводимые с устранением армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта мирным путём.

В августе 1995 года, Гейдар Алиев прибыл в Кыргызстан для участия в III саммите глав тюркоязычных государств, где были обсуждены вопросы, связанные с дальнейшим развитием связей между двумя государствами. Г.Алиев выступая с речью, отметил, что «Азербайджан тоже, как Кыргызстан, четыре года назад обрёл национальную независимость, строит своё независимое государство, следует путём свободы, построения правового, демократического государства. Мы считаем, что обретение национальной независимости является и для кыргызского народа, и для азербайджанского народа, самым большим историческим достижением... Мы будем укреплять дружбу между нашими народами, развивать наши связи в области экономики, культуры, науки, в гуманитарной сфере, во всех других областях [1].

В том же августе 1995 года, в рамках официального визита, Президент Азербайджанской Республики Гейдара Алиева принял участие в празднованиях, посвящённых 1000-летию эпоса «Манас». В ходе торжества, Президент Г. Алиев был награждён Памятным золотым орденом «Манас-1000» - юбилейной государственной наградой Кыргызской Республики [2].

23 апреля 1997 года состоялся официальный визит Президента А.Акаева в Баку и был подписан «Договор о дружбе и сотрудничестве Кыргызской Республики и Азербайджанской Республики». В ней говорилось, «опираясь на исторически сложившиеся дружественные отношения между двумя государствами и их народами, стремясь к расширению и развитию сложившихся торгово-экономических, культурно-образовательных и иных связей, укреплению отношений дружбы и взаимовыгодного сотрудничества, отвечающих национальным интересам обоих государств, подтверждая свою приверженность общепризнанным нормам международного права, исходя из желания строить свои отношения на основе взаимопонимания, справедливости и невмешательства во внутренние дела друг друга, договорились о нижеследующем...» Далее следует 26 статей договора, подписанное А.Акаевым и Г.Алиевым [3].

7-8 сентября 1998 г., Президент Кыргызской Республики принял участие в Международной конференции, посвящённой проблемам восстановления Исторического

Шёлкового Пути, в городе Баку. В ходе конференции было подписано «Основное многостороннее соглашение о международном транспорте по развитию коридора Европа – Кавказ – Азия» [4].

8-9 апреля 2000 года Президента нашей страны принял участие в Саммите глав тюркоязычных государств в городе Баку и мероприятиях, посвящённых 1300-летию юбилею эпоса «Дада Горгуд».

28 декабря 2007 года, состоялось официальное открытие Посольства Азербайджанской Республики в городе Бишкеке;

Официальный визит Президента Кыргызской Республики А.Атамбаева в Азербайджанскую Республику состоялся 29-31 марта 2012 года.

24 октября 2014 года в городе Баку состоялось официальное открытие Посольства Кыргызской Республики в Азербайджане. Именно тогда, президент Кыргызской Республики А.Атамбаев подписал указ «Об учреждении посольства Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике», с целью “развития между Кыргызстаном и Азербайджаном политического, торгово-экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества”, с местом пребывания в городе Баку 8 января 2015 года в Баку прибыл первый посол Кыргызстана в Азербайджане, профессиональный дипломат А.Буранов, назначенный на эту должность 31 декабря 2014 г. [5].

Президент Азербайджанской Республики И.Алиев принял участие в заседании СГГ СНГ 16 сентября 2016 года, где встретился с президентом Кыргызстана. На заседании СГГ СНГ были рассмотрены и приняты проекты многочисленных документов в области взаимодействия в политической сфере, гуманитарного сотрудничества и обеспечения безопасности. Также на саммите обсуждались вопросы смены устаревшей модели развития и переход к новой цифровой экономике, сопровождаемой глобальной индустриальной революцией.

Вышеизложенные историко-политические события, произошли на первом на этапе расширение дипломатических отношений между Кыргызстаном и Азербайджаном с 1993 по 2017 год.

На втором этапе, происходили охлаждения, “ледниковый период” в дипломатических отношениях. Охлаждение двусторонних отношений между странами произошло весной 2017 года. Главной причиной охлаждения отношений с Азербайджанской Республикой, послужила позиция кыргызской делегации на XIII Саммите Организации экономического сотрудничества в Исламабаде 1 марта 2017 года. На этом саммите ОЭС, делегация Кыргызстана отказалась поддержать предложение Азербайджана, изложенного в пункте 20 Исламабадской декларации. Пункт 20 гласил: «Выразить обеспокоенность по поводу существующих нерешённых конфликтов в регионе ОЭС, включая армяно-азербайджанский конфликт, которые препятствуют экономическому росту и реализации в полной мере экономического потенциала региона и препятствуют развитию экономического сотрудничества на региональном, а также на более широком уровне, и подчеркнуть важное значение активизации усилий для скорейшего урегулирования этих конфликтов на основе норм и принципов международного права, в частности принципа уважения суверенитета и территориальной целостности». Все участники саммита, кроме Кыргызстана, одобрили этот

пункт. Для руководства Азербайджана позиция нашей страны стала неприятным сюрпризом. Ранее делегация нашей страны, во главе МИД КР, поддержала аналогичное предложение, ещё 16 октября 2012 года на XII Саммите ОЭС в Баку. На сей раз вышел конфуз. МИД Кыргызстана потом пытался объяснить это несоответствие тем, что министра не пригласили на консультации участников заседания Совета МИД ОЭС и окончательный проект декларации приняли без согласования с ним. И более того – якобы «решение кыргызской стороны отражено только в Отчёте Совета министров иностранных дел стран ОЭС и больше нигде не оглашалось, в т.ч. на Саммите ОЭС».

В свою очередь, Азербайджанская сторона считала, что Кыргызстан кардинально меняет свою позицию в вопросе решения Нагорно-Карабахской проблемы в рамках территориальной целостности Азербайджана. Результаты не заставили себя ждать: азербайджанская сторона отозвала своё решение от июня 2014 года о безвозмездной материально-технической помощи на уровне министерств иностранных дел. Кыргызская сторона в свою очередь отозвала Чрезвычайного и Полномочного посла нашей страны в Азербайджане А.Буранова. Более того, просочилась дезинформация о якобы закрытии посольства Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике. Следует отметить, что несмотря на сильное давление, посол А. Буранов даже после своего отзыва 5 июня 2017 года, предпринял все меры, чтобы убедить прежнее руководство Кыргызстана отозвать решение по Исламабадской декларации. 19 июня 2017 года написал президенту А.Атамбаеву, однако никакой реакции не последовало [6]. Разумеется, после такой реакции наступил второй этап - охлаждения, «ледникового периода» наших отношений.

Однако, процесс международных отношений, в контексте тюркского мира и СНГ, шли своим ходом, но уже не в таком темпе и масштабе, как было до вышеуказанного инциденте. И этот период занял целых четыре года. Несмотря на такой казус в международных отношениях, и на втором этапе происходили официальные встречи в верхах:

3 сентября 2018 года в городе Чолпон-Ата Кыргызстана начал свою работу VI саммит глав государств ССТГ. В Чолпон-Атинском саммите приняли участие главы государств: Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Турции. Заседания саммита глав государств ССТГ в Чолпон-Ате, принял ряд документов: проект концепции об интеграции тюркоязычных государств; совместное заявление о развитии сотрудничества в сфере молодёжи и национальных видов спорта и по проведению мероприятий, посвящённых 90-летию писателя Ч.Айтматова. В ходе вышеуказанного саммита состоялся встречи президентов Азербайджана и Кыргызстана. На заседаниях ССТГ поднимались, также вопросы политики, безопасности и экономики. Выступавший Президент Азербайджана Ильхам Алиев сказал о ситуации вокруг Нагорного Карабаха: «Нагорный Карабах - около 20% территории Азербайджана - многие годы остаётся «под оккупацией» Армении. Он призвал страны-члены организации поддержать территориальную целостность Азербайджана. Около 1 млн. человек были вынуждены покинуть родные края. Более 10 тысяч человек пропали без вести. Армения разрушила наши религиозные и исторические памятники. Она должна ответить за подобные преступления» [7]. Тогда все главы государства ССТГ поддержали Азербайджанскую Республику.

Другая встреча в верхах состоялась 14-15 октября 2019 года, когда наш Президент Кыргызстана принял участия в VII саммите ССТГ, проходившем в городе Баку. Он выступил

с речью и передал председательство ССТГ Азербайджанской Республике. На заседании саммита главы государств ССТГ, обсудили вопросы взаимодействия в рамках Совета, меры по наращиванию торгово-экономических и культурно-гуманитарных связей между тюркоязычными странами. По итогам саммита ССТГ, были подписаны ряд документов, направленных на углубление сотрудничества тюркоязычных государств и принятие Узбекистана в состав ССТГ [8].

Период, после охлаждения дипломатических отношений между Азербайджаном и Кыргызстаном, постепенно начали налаживаться, но активных шагов было не заметно. Так, с 1 марта 2017 по июнь 2021 года охватывает второй период.

Третий этап, этап возрождения активных двусторонних связей, дружбы и сотрудничества начался с 2021 года. В 2021 году двусторонние отношения между нашими странами, вышли на новый уровень, новую траекторию устойчивого развития двух республик, резко повысилась динамика, двусторонних отношений. Основные вехи событий:

Вновь открылся посольства Кыргызской Республики в Азербайджане. 24 июня 2021 года Чрезвычайным и Полномочным Послом Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике был назначен доктор юридических наук, профессор Кайрат Осмоналиев [9]. который и поныне вносит свою лепту в укреплении дружественных отношений и стратегического партнёрства между нашими странами. Следуют отметить, что наш нынешний посол в Азербайджане, совмещая эту должность, и полномочием в Грузии, достаточно много проделал в укреплении дружбы, сотрудничества, стратегического партнёрства между нашими государствами.

1-3 июля 2021 г. состоялся официальный визит министра иностранных дел КР Р.Казакбаева в Азербайджан. По итогам визита были подписаны Программа сотрудничества между МИД КР и МИД АР на 2021- 2022 гг. и Меморандум взаимопонимания о сотрудничестве между Дипломатическими академиями сторон;

6 октября 2021 годы был назначен новый Чрезвычайный и Полномочный Посол Азербайджанской Республики в Кыргызской Республике Латиф Ганди-лов,[10] который тоже вносит свой вклад в укреплении дипломатических отношений между нашими странами.

Свой весомый результат в двусторонних отношениях дал и встреча наших президентов 12 ноября 2021 года, в городе Стамбуле, в рамках VIII саммита ОТГ - С.Н.Жапарова и И.Г.Алиева. По итогам саммита был принят ряд документов: решение об изменении наименования Совета сотрудничества тюркоязычных государств на «Организацию тюркских государств» (ОТГ); о «Видении Тюркского мира – 2040», завершении учреждения Тюркского инвести-цион-ного фонда ОТГ; о награждении Президента И.Алиева «Высшим орденом Тюркского мира». На саммите состоялась встречи в верхах между Азербайджаном и Кыргызстаном [11].

Весьма важным событием в двусторонних отношениях Кыргызстана и Азербайджана, стал официальный визит Президента С.Н.Жапарова в Азербайджан, который состоялся 19-20 апреля 2022 года. Этот визит проходил под эгидой 25-й годовщины «Договора о дружбе и сотрудничестве» и в преддверии 30-й годовщины установления дипломатических отношений между нашими странами. Особенностью данного визита состоит в том, что этот визит,

наконец то позволил преодолеть «охлаждение», «ледникового периода» в наших межгосударственных отношениях и выйти на подписание после долгого перерыва, нового документа историко-политического характера – «Декларации о стратегическом партнёрстве», создание Межгосударственного Совета на уровне глав государств. Тогда же президент Азербайджана отмечал, что «Стратегическое партнерство - это большие преимущества и большая ответственность. Я уверен, что мы будем и в будущем всегда поддерживать друг друга в международных структурах и активно работать в двустороннем плане». В свою очередь, президент Кыргызстана С.Н.Жапаров сказал: «Важно подчеркнуть, что основа кыргызско-азербайджанских отношений была заложена исторической личностью международного масштаба Гейдаром Алиевым. С тех времён между Кыргызстаном и Азербайджаном хорошие отношения, основанные на глубоких исторических и духовных связях между нашими народами». В ходе визита С.Н.Жапарова было подписан ряд документов: Соглашение между Правительствами о воздушном сообщении, между Министерствами сельского хозяйства о сотрудничестве; Меморандум о сотрудничестве между Министерствами финансов, о развитии сотрудничества в области связи и информационно-коммуникационных технологий» [12].

Главным документом современных отношений Азербайджанской и Кыргызской Республики являются «Декларация о стратегическом партнерстве» от 20 апреля 2022 г. Документ принят в рамках официального визита С.Н.Жапарова в Азербайджан. Декларация звучит: «Кыргызская Республика и Азербайджанская Республика, основываясь на Договоре о дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой от 23 апреля 1997 года и положениях Совместного заявления Президента Кыргызской Республики и Президента Азербайджанской Республики от 30 марта 2012 года, выражая свое намерение всемерно углублять и укреплять тесные кыргызско-азербайджанские отношения, основанные на многовековых узах дружбы, взаимном доверии и уважении, выражая уверенность в том, что настоящий визит Президента Кыргызской Республики в Азербайджанскую Республику будет способствовать дальнейшему укреплению дружбы и сотрудничества между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой, заявляют о нижеследующем:

Стороны заявляют об установлении отношений стратегического партнёрства.

Стороны отмечают, что ОТГ является важной платформой для сотрудничества между государствами-членами и поддерживают интеграционные процессы в Тюркском мире в рамках ОТГ и аффилированных с ней организаций.

Стороны отмечают важность развития инвестиционного сотрудничества через реализацию крупных и стратегически важных проектов в сфере энергетики, агропромышленного комплекса и инфраструктурных проектов.

Стороны, принимая во внимание роль и значение авиационных пассажирских перевозок в развитии торгово-экономических отношений, а также в сфере туризма, подчеркнули важность открытия прямого авиасообщения между двумя странами.

Стороны будут содействовать двусторонним и транзитным грузоперевозкам в рамках действующих двусторонних и многосторонних соглашений и транспортных коридоров,

включая мультимодальные грузоперевозки по авиа, авто и железнодорожному сообщению, используя потенциал транспортного коридора Баку-Тбилиси-Карс.

Стороны придают важное значение углублению сотрудничества в сферах культуры, искусства и туризма, включая проведению Дней Культуры Кыргызстана в Азербайджане и Дней Культуры Азербайджана в Кыргызстане.

В ходе подписания декларации президент Илхам Алиев назвал подписание декларации о стратегическом партнёрстве «знаменательным событием, по-скольку между странами не было отношений, такого высокого уровня. Стратегическое партнерство - это большие преимущества и большая ответственность...». В свою очередь, президент С.Н. Жапаров заявил, что «...у Кыргызстана и Азербайджана нет никаких политических противоречий. Поэтому мы обязаны воспользоваться этими благоприятными условиями и, объединив созидательные усилия, нарастить объёмы нашего сотрудничества во благо братских народов двух стран» [13].

Крупным шагом в укреплении межгосударственных отношений Кыргызстана и Азербайджана стал государственный визит Президента И.Алиева 11-12 октября 2022 года. В ходе данного визита состоялось 1-е заседание Межгосударственного совета, подписано 9 Соглашений и Меморандумов о сотрудничестве, в том числе о создании Азербайджанско-Кыргызского фонда развития с начальным уставным капиталом 25 млн. долларов США. В ходе переговоров двух лидеров состоялось обсуждение широкого спектра вопросов углубления межгосударственных отношений, по ситуации в регионе и актуальным проблемам международного развития [14].

На третьем этапе развития двусторонних отношений между Кыргызстаном и Азербайджаном, прошли более трёх десятков официальных встреч на уровне Правительств, Парламентов, Министерств, Омбудсменов, фондов, комитетов, агентств, комиссий, службы, встречи бизнесменов, представителей науки, образования, культуры обеих стран и многое другое. Были организованы многочисленные встречи, обмена опытом, выставки, концерты, форумы, конференции с участием представителей двух стран. Отметим, что в этом большая заслуга нашего молодого посла, Чрезвычайного и Полномочного Посла Кыргызской Республики в Азербайджанской Республике, по совместительству и в Грузии, доктора юридических наук, профессора Кайрата Осмоналиева. Это историко-политический и дипломатический факт.

Заключение

В целом можно сделать вывод, что, несмотря на периоды сложности, охлаждения дипломатических отношений, ныне наши межгосударственные отношения вышли на новый уровень развития, получил новый импульсы, благодаря мудрой политике лидеров наших государств, а также неустанному труду наших дипломатов, в первую очередь Чрезвычайных и Полномочных Послов наших стран.

Нами одним из первых предпринята попытка, всесторонне изучить историю дипломатических отношений между нашими странами. Полагаем, что нам ещё предстоит изучить огромное количество архивных материалов, официальных источников, чтобы

глубже исследовать двусторонние отношения и стратегическое партнёрство между нашими странами.

Список литературы

1. Азербайджано-кыргызские отношения//<https://lib.aliyevheritage.org/ru/9093787.html>; Двусторонние отношения// <https://www.google.com/search/UTF-8>
2. Двусторонние отношения//<https://bishkek.mfa.gov.az/ru/content/3/ikiterefli-unasibet-ler>; Азербайджано-кыргызские отношения//<https://lib.aliyev-heritage.org/ru/9093787.html>; Указ Президента Кыргызской Республики от 28 августа 1995 года УП № 203 «О вручении памятного золотого ордена “Манас-1000” и памятной золотой медали Алиеву Гейдару Алиевичу, Президенту Азербайджанской Республики»
3. Договор о дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой. 23.04.1997 г.//<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17114>; Закон Кыргызской Республики «О ратификации договора о дружбе и сотрудничестве между Кыргызской Республикой и Азербайджанской Республикой. 24 июля 1998 г.//<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/117>; Выступление Президента Азербайджанской Республики на азербайджано-кыргызских переговорах высокого уровня, в ходе официального визита в Азербайджан Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева. 23 апреля 1997 г.// <https://lib.aliyevheritage.org/ru/78894563.html>
4. Буранов А.Б. Развитие кыргызско-азербайджанских отношений: история и современность // <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/7979.pdf>.
5. Официальный визит Президента Кыргызстана Алмазбека Атамбаева в Азербайджан// https://azertag.az/ru/xeber/oficialnyi_vizit_prezidenta_kyrgyzstana_almazbeka_atambaeva_v_azerbaidzhannamostvosploshchadyu_gosudarstvennogo_flaga-239166; В Баку открылось посольство Кыргызстана.//<https://silkroadnews.org/ru/news/v-baku-otkrylos-posolstvo-kyrgyzstana>; <https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/>; Буранов А.Б. Развитие кыргызско-азербайджанских отношений: история и современность // <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/7979.pdf>.
6. <https://vesti.kg/politika/item/51761-vo-chto-kyrgyzstanu-oboshlis-intrigi-ministrainostrannykh-del.html>
7. Кратко об истории Тюркского совета// https://www.inform.kz/ru/kratko-ob-istorii-tyurksko-go-soveta_a3770319; Саммит глав тюркоязычных государств// <https://kyrtag.kg/ru/news/sammit-glav-tyurkoyazychnykh-gosudarstv-proydet-v-cholponate-3-sentyabrya>
8. Инициативы по налаживанию связей активизируют деятельность ОЭС//03.02.2017.//<https://www.newscentralasia.net/2017/03/02/инициативы-по-налаживанию-связей-акт/>; Ильхам Алиев принимает участие в 13-м Саммите Организации экономического сотрудничества в Исламабаде// <https://president.az/ru/articles/view/22964>; https://azertag.az/ru/xeber/V_Islamabade_sostoitsya_sammit_Organizacii_ekonomicheskogo_sotrudnichestva-1037655; <https://mineconom.gov.kg/ru/post/4471>; <https://www.mfa.tj/ru/main/view/2031/uchastie-v-rabote-13-gozasedaniya-organizatsii-ekonomicheskogo-sotrudnichestva-v-islamabade>.

9. Новый посол Кыргызстана прибудет в Азербайджан в следующем месяце//<https://report.az/ru/vneshnyaya-politika/novyj-posol-kyrgyzstana-pribudet-v-baku-v-sleduyushem-mesyace-eksklyuziv/>; Новый посол Кыргызстана в Баку планирует развивать отношения с Азербайджаном по всем направлениям. 23 ИЮНЯ 2021 Г.// <https://interfax.az/view/838170>;
10. Назначен новый посол Азербайджана в Кыргызстане. 4 ноября 2021 г.//https://24.kg/obschestvo/212682_naznachen_novyiy_posol_azerbaydjana_vkyrgyzstane/
11. Организация тюркских государств...//<https://www.aa.com.tr/ru/мир/организация-тюркских-государств-13-лет-сотрудничества-и-диалога/2701331>; Тюркский совет переименовали в Организацию тюркских государств. 13 ноября 2021 года//<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12912505/>; VIII Саммит Тюркского совета. Основные выводы// <https://anna-news.info/viii-sammit-tyurkskogo-soveta-osnovnye-vyvody/>; Организация тюркских государств...// <https://www.aa.com.tr/ru/мир/организация-тюркских-государств-13-лет-сотрудничества-и-диалога/2701331>; Тюркский совет переименовали в Организацию тюркских государств. 13 ноября 2021 года // <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/12912505/>
12. Декларации о стратегическом партнерстве - знаменательное событие в отношениях Кыргызстана и Азербайджана. 21.04.22.//<https://kabar.kg/news/deklaratsii-o-strategicheskom-partnerstve-znamenatel-noe-sobytie-v-otnosheniia-kyrgyzstana-i-azerbaidzhana/>
13. Подписана Декларация о стратегическом партнёрстве между Кыргызстаном и Азербайджаном. 20.04.22 // <https://orasam.manas.edu.kg/index.php/ru/strany/kirgizistan-ru-2/5621-podpisana-deklaratsiya-o-strategicheskom-partnerstve-mezhdu-kyrgyzstanom-i-azerbajdzhanom>; Кыргызско-Азербайджанские отношения на современном этапе: дружба, сотрудничество и стратегическое партнёрство. Журнал.- Бишкек – Баку, апрель 2023. Приложение.
14. Кыргызстан и Азербайджан подписали декларацию о стратегическом партнерстве. 20 апреля 2022 года// <https://rus.azattyk.org/a/31812516.html>; Визит Ильхама Алиева в Кыргызстан. Переговоры с президентом и открытие парка. 10 октября 2022 г.//https://24.kg/vlast/247578_vizit_ilhama_alieva_vkyrgyzstan_peregovoryi_sprezidentom_iotkrytie_parka/; Визит Алиева: фонд развития, авиасообщение и экспорт яков. 12.10. 22.// <https://rus.azattyk.org/a/32076704.html>; Визит Президента Ильхама Алиева в Кыргызстан в центре внимания СМИ этой страны// https://azertag.az/ru/xeber/Vizit_Prezidenta_Ilhama_Alieva_v_Kyrgyzstan_v_centre_vnianiya_SMI_etoj_strany-2330420; Кыргызско-Азербайджанские отношения на современном этапе: дружба, сотрудничество и стратегическое партнёрство. Журнал.- Бишкек – Баку, апрель 2023.

УДК: 930.85

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_6](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_6)

**АКТУАЛЬНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ ИСТОРИИ “ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО
ОБЩЕСТВА” В УСЛОВИЯХ МЕНЯЮЩИХСЯ ПАРАДИГМ В ИСТОРИЧЕСКОЙ
НАУКЕ**

ТАРЫХ ИЛИМИНДЕГИ ПАРАДИГМАЛАРДЫН ӨЗГӨРҮШҮНҮН КОНТЕКСТИНДЕ
“АДАМ КООМУНУН” ТАРЫХЫНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН
АКТУАЛДУУЛУГУ

THE RELEVANCE OF STUDYING THE PROBLEMS OF THE HISTORY OF “HUMAN
SOCIETY” IN THE CONTEXT OF CHANGING PARADIGMS IN HISTORICAL SCIENCE S

Жакыпбеков Жаныбек Жакыпбекович

Жакыпбеков Жаныбек Жакыпбекович

Zhakupbekov Zhanybek Zhakupbekovich

д.и.н., профессор, КНУ имени Жусупа Баласагына

т.и.д., профессор, Жусуп Баласагын атындагы КУУ

Doctor of Historical Sciences, Professor, KNU named after Zhusup Balasagyn

АКТУАЛЬНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ ИСТОРИИ “ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА” В УСЛОВИЯХ МЕНЯЮЩИХСЯ ПАРАДИГМ В ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Аннотация

История – обязательная учебная дисциплина во всех вузах Кыргызской Республики. В статье обобщена историческое развитие человеческого общества от XIX века до настоящего времени, с учетом многовариантности предлагаемых путей развития и механизмов реализации этих моделей. Данная статья – исследование предназначено для студентов и магистрантов философских и исторических факультетов вузов.

Ключевые слова: история, контекст, история «человеческого общества», проблема, исследование, наука, парадигма

**ТАРЫХ ИЛИМИНДЕГИ ПАРАДИГМАЛАРДЫН
ӨЗГӨРҮШҮНҮН КОНТЕКСТИНДЕ “АДАМ
КООМУНУН” ТАРЫХЫНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫН
ИЗИЛДӨӨНҮН АКТУАЛДУУЛУГУ**

**THE RELEVANCE OF STUDYING THE PROBLEMS
OF THE HISTORY OF “HUMAN SOCIETY” IN THE
CONTEXT OF CHANGING PARADIGMS IN
HISTORICAL SCIENCE**

Аннотация

Тарых – Кыргыз Республикасынын баардык жогорку окуу жайларында негизги дисциплина катары окутулат. Бул макалада XIX-кылымдан азыркы учурга чейинки адам коомунун өнүгүшүнүн көп варианттуулугунун моделдери жөнүндө ой жүгүртүүлөр жана божомолдор жалпыланып берилет. Илимий макала жогорку окуу жайларындагы философия жана тарых факультеттеринин студенттерине арналат.

Abstract

History is a compulsory academic discipline in all universities of the Kyrgyz Republic. The article deals and generalizes the historical development of human society from the XIX century to the present, taking into account the many variants of the proposed path of development and mechanisms of implementation of these models. This article – research is intended for students and (master's) undergraduate students of philosophy and history faculties of universities.

Ачык сөздөр: тарых, контекст, “адам коомунун” тарыхы, проблема, изилдөө, илим, парадигма

Keywords: history, context, history of “human society”, problem, research, science, paradigm

Введение

В настоящее время необходимо критически переосмыслить сложившиеся представления, преодолеть былую утопичность, реалистично и конкретно взглянуть на современные социально- политические процессы.

Задачей первостепенной важности сегодня является вхождение в мировое сообщество, т.е. в цивилизационное пространство. Изменившаяся положения требует других подходов и оценок в исторической науке. Это и определяет интерес к таким понятиям, как «цивилизация», «модернизация», «общество» и другие. Знакомство и осмысление этими категориями играет важную роль в формировании представлений о европоцентристской цивилизации и новых цивилизаций.

В данной статье делается попытка рассматривать вышеуказанных понятий в качестве парадигм в исторической науке.

Парадигма – это термин введенный в научный оборот американским историком науки и философии Куном. Он означает «признанное европоцентристами научное достижение, которое в течение определенного времени дает модель постановки проблем и их решений» [2, с. 8]. Формирование общепризнанной парадигмы есть признак зрелости науки. Поэтому во всех отраслях знаний периодически происходят новые изменения (можно называть открытия) меняющие наше представление о них. Со времени греческого «отца истории» Геродота, так называемая «историческая школа» каждого государства выстраивает исторические факты и в результате этого каждая из этих стран оказывается в центре внимания, т.е. в центре мироздания. Поэтому, как справедливо отмечает историк из Казахстана С.Куттыкадам «мы должны уберечь историческую науку от шарлатанов и одновременно мы обязаны задуматься над поиском новых исторических методов и методологии, нового взгляда для объективного и целостного восприятия и отражения непрерывного потока истории» [3, с. 23].

В этой связи, настала пора совместить общность с индивидуализмом, знания с морально, потребительство с необходимостью. Это очень сложный и противоречивый процесс.

Методологические и идейные построения исторической науки еще в 70-е годы XIX века разработана русским историком В.О. Ключевским в его магистерской диссертации «Жития» святых как исторический источник». В этой работе В.О.Ключевский исследовал процесс колонизации и хозяйственного освоения северо-восточной Руси и тем самым сделал первый шаг к созданию концепционного взгляда на основу исторического процесса в России.

С начала 70-х годов XIX века В.О.Ключевский непрерывно читал лекции в Московском университете, церковно – исторического отделения Московской духовной академии размещавшиеся в Сергиевом Посаде и Московским высшим женским курсам и постоянно совершенствовал свой «Курс русской истории». «Курс был первой попыткой проблемного подхода к изложению русской истории. В его лекциях и в «курсе» слушатели находили раскрытие основных теоретических обобщений характеризующих исторический процесс. Такой методический прием будил мысли слушателей и побуждал их к самостоятельному мышлению. Также В.О.Ключевский акцентировал внимание не на истории государства, а народа. Тем самым, он выдвинул на первый план роль личности в истории. Он считал, что «человеческая личность, людское общество, и природа страны – вот те три основные исторические силы которые строят людское общежитие»[8, с.40.] Каждая из этих сил, вносит

в состав общежития, пишет В.О.Ключевский, свой запас элементов, в которых проявляется ее деятельность и которыми держаться людские союзы.

Мы не должны забывать, что В.О.Ключевский при составлении «Курса» не придерживался марксистского понимания исторического процесса и пятичленных социально-экономических формаций. В «Курсе», автор не только пытался обосновать свою концепцию истории России, но и предложил понимание методологии истории как процесса, свойственного человеческому обществу, то есть к истории народа.

Государственная школа в русской исторической науке до 30-х годов XIX века руководящим началом в историческом процессе отводила государству, рассматриваемая различные проблемы его существования в правовом, законодательном и другом аспектах. Поэтому, к объяснению исторической закономерности народным массам отводилась роль исполнителей предначертаний вождей, возглавлявших государство. В.О.Ключевский по-другому подошел к определению основного фактора истории, то есть человеческого общества. В своей 1 лекции (вводной) он говорил, что «на научном языке слово история употребляется в двояком смысле: 1. Как движение во времени, и 2. как познание процесса. Поэтому все, что совершается во времени имеет свою историю. Содержание истории как отдельной науки, социальной отрасли научного знания служит исторический процесс, т.е. ход, условия и успехи человеческого общежития или жизнь человечества в ее развитии и результатах» [6, с. 8].

Такое толкование исторического процесса связывалось В.О. Ключевским с конкретными задачами исследования «местной истории, понимание которой у него основывалось на материализованных явлениях. Далее развивая свою мысль, он писал, что преемственно сменявшиеся «формы общежития» создавались различными сочетаниями общественных элементов, но основное условие направлявшее смену этих форм заключалось в отношении населения к стране, которое вплоть до начала XX в. миграционными процессами, постепенным заселением русским народом Восточно-Европейской равнины, потом – Северного Кавказа и Сибири. Далее Василий Осипович настаивает, что история России есть история страны, которая колонизируется. Область колонизации в ней расширялась вместе с государственной ее территорией. Поэтому этапы колонизации были положены им в основу всей периодизации истории России. (Он выделял 4 самостоятельных периода русской истории, как главные моменты колонизации.). При этом, В.О.Ключевский характеристику первого периода русской истории сопроводил 4 (четырьмя) лекциями источниковедческого содержания. В этих лекциях изложение истории Дрейней Руси он начинал со времен Геродота [8, с.369] . Тем самым В.О.Ключевский порывал с той историографической традицией которая начало истории связывала призыванием варягов в IXв. По мнению Василия Осиповича, восточные славяне обитавшие на Дунае, в VI в. образовали на Карпатах военный союз под предводительством князя дулебов. Такое наблюдение В.О.Ключевского (о военном союзе дулебов) представлявшего зародышевую форму государственного объединения восточных славян впоследствии было развито советскими историками.

Более конкретно автор «Курса» ставил вопрос о том, как строилось «человеческое общежитие». Тактично обходя богословие, он выдвинул три исторические силы (личность, людское общество и природу страны) которые «воздвигают» это общежитие, затем Василий Осипович конкретно раскрыл свое понимание, на котором основывал концепцию истории России. В.О.Ключевский читал курсы в учебных заведениях не только по истории России, но

и по всеобщей истории. Поэтому он не мог не задуматься о месте России в общеисторическом процессе. Он в своих лекциях указывал, что изучая историю, можно сформулировать общесоциологические положения, так как оно есть наука об общих законах строения человеческих обществ.

Таким образом, В.О.Ключевский считал, что изучение исторического прошлого любого народа своими конечными выводами подходит вплоть к практическим потребностям.

Признанием общности исторического процесса в мире и народа основной движущей его силой, в котором важная роль отводилась экономическим и социальным явлениям, схема В.О.Ключевского представляла собой шаг вперед в развитии русской общественно – политической мысли.

Исходя из вышеизложенного можно прийти к следующим выводам:

методология есть учение о методах познания и практического преобразования действительности.

методология истории имеет дело с основными понятиями исторической науки т.е. методологическим аппаратам. Это есть категории, которые отражают общие и существенные связи реального мира.

Основные понятия истории (категории) тоже непрерывно развивается вместе с развитием науки и общества. Их развитие носит диалектический характер. Это естественный процесс. Поэтому оно (понятие) по самой природе являются мировоззренческим. Следовательно, тесная связь с философией определяет мировоззренческий характер методологии всякой науки, в том числе общественной. Это есть форма самопознания общества.

Начала систематическому изучению и университетскому преподаванию методологию истории положил немецкий историк Иоганн Густав Дройзен (годы жизни: 1808-1884 гг.).

В 1857-1883 годы он читал в Берлинском университете курс лекции: «Энциклопедии и методологии истории», где обосновал метод и задачи исторической науки. На рубеже XX века происходит становления методологии истории как дисциплина по специальности изучающей самой сути исторического познания. До этого было нигилистическое отношение к изучению природы исторического познания. Именно в начале XX века впервые была поставлена проблема взаимоотношения между познающим субъектом (т.е. историком) и познаваемым объектом (интересующей исторической действительностью). Это и есть методология.

Методология диалектического материализма открытого В.Ф.Гегелем в его труде «Наука логики», была применена к науке истории учеными в середине XIX века. Основные принципы диалектического материализма, его повторяющиеся общие черты, в экономическом базисе ряда стран, дало основание К.Марксу отнести их к некоторому общественными типу, так называемой общественно-экономических формаций.

Накопление первоначальных исторических знаний о закономерности развития природы и человеческого общества в сложившиеся советско-кыргызской историографии, совпадали с периодом формирования тоталитарной, командно-административной системой с СССР. Поэтому в период тоталитарной системы исторические концепции создавались с классовых позиций и основные проблемы историографии Кыргызстана освещались в жестких рамках марксистско- ленинской методологии.

В отличие от К.Маркса в конце XIX – XX вв. западные ученые обосновали идеалистическую теорию, согласно которой в истории общества повторяются одни и те же

стадии. Это означало, что в XX веке человеческое общество (т.е. человеческое общежитие по выражению В.О. Ключевского) развивается по принципу круговорота локальных цивилизаций. Западные ученые разрабатывали концепцию культурно- исторических типов развития общества.

Согласно западным (евроцентристским – Ж.Ж.) теоретикам все традиционные и переходные общества обязаны были повторить путь пройденный западом. Но эта теория не давала научного объяснения о путях общественного прогресса страны Востока России и других народов находившихся в стороне от западно европейской цивилизации.

Культурно- исторические типы отличаются от других своеобразными сочетанием следующих основополагающих элементов: религиозных, культурных, политических и общественно- экономических. При этом, для образования полноценного культурно- исторического типа должно преобладать один из них, например, в европейском религиозный, в греческом культурный в романо-германском – общественно-экономический.

Представитель философии жизни О.Шпенглер строил свою философию истории на основе специфического истолкования культуры. По его мнению культура рассматривается не как единая общечеловеческая, а как расколота на 8 типов, каждый из которых «вырастает на основе, своего собственного уникального «прафеномена», т.е. способа переживания жизни»[2,с.18]. По Шпенглеру культура как подчиненная биологическому жестокому ритму, определяющему основные фазы ее внутреннего развития: рождение, детство, молодость и зрелость, старость и закат. На основе этой биологической ритмики, в пределах общего цикла эволюции каждый из этих культур выделяются на два этапа (фазу). Первый этап в развитии культурно исторического типа О.Шпенглер называет культурой, так как это восходящая ступень в развитии человеческой жизни, второй этап – цивилизация который характеризуется «окостенением» органической жизни и ее распадом. Развивая свою мысль в таком направлении О.Шпенглер отмечает, что «свое концентрированное выражение этот (второй – Ж.Ж.) тип эволюции находит в мировых войнах, цель которых- глобальное господство над миром государств победителей» [2,с.19].

Таким образом, О.Шпенглер приходит к заключению, что Европа переживает стадию цивилизации и неизбежен ее скорый закат.

С точки зрения английского историка А.Д.Тойнби, цивилизации представляют собой целостные системы, в которых элементы соответствуют друг другу и влияют друг на друга. Его главный труд «Постижение истории» (М.,1991.) является аналитическим обозрением всемирной истории в форме «культурно – исторической монадологии», т.н. на основе представления само замкнутых дискретных единицах, на которые распадается историческое существование человечества, которые называются цивилизациями.

На основе использования сравнительно – исторического метода А.Тойнби делает заключение, что цивилизации сопоставимы, сравнимы между собой и также с примитивными обществами, которые еще не достигли стадии цивилизации. Из этого вытекает, что концепция А.Дж.Тойнби является идеалистическим ответом на механистическую доктрину линейного прогресса общества предложенная К.Марксом. К.Маркс, как мы уже упомянули выше, исходя из принципа материалистического понимания истории разработал вариант периодизации, положив в ее основу способ производства или формационную концепцию. Согласно этой теории история человечества представляется как последовательная смена общественно – экономических формаций (первобытнообщинной, рабовладельческой, феодальной, капиталистической, коммунистической).

В основе европейского типа цивилизации лежит идея непрерывного развития. Этот тип становится общим для европейских стран, для него характерны рационализм, развитая частная собственность, рыночные отношения, классовая структура, наличие гражданского общества.

Тем самым, западные ученые сформулировали своеобразную, альтернативную (к марксизму) теорию по истории человеческого общества, которая называется европоцентризм.

В противовес европоцентристам запада (А.Тойнби, О.Шпенглер и другие) которые утверждали, что кочевники были «рабами степи», «они являются узниками климатического годового цикла», они «утратили связь с миром», «общество кочевников является обществом у которого нет истории», последний евроазиат Л.Н.Гумилев в своих исследованиях пришел к выводу о существовании кочевой цивилизации, которая за 3000 лет прошла творческую эволюцию.

По Л.Н.Гумилеву начало формирования этногенеза можно связать с механизмом мутации, в результате которой, возникает этнический «толчок», способный к образованию новых этносов. Говоря словами Л.Н.Гумилева этот исторический процесс называется «пассионарностью». Он дает следующее определение этому: «пассионарность – это признак, возникающий вследствие мутации (пассионарного толчка) и образующий внутри популяции некоторое количество людей, обладающих повышенной тягой к действию»[4, с.13]. Пассионарии стремятся изменить окружающее и способны на это. Механизм связи между пассионарностью и поведением (людей – Ж.Ж.) очень прост. Обычно у людей энергии столько, сколько необходимо для поддержания жизни. У английского историка А.Д. Тойнби этот момент представляется сложно. По теории А.Тойнби решающая роль в становлении и развитии цивилизаций принадлежит ответу на вызов, брошенный обстоятельствами. Вызов, остающийся без ответа повторяется вновь и вновь. Неспособность того общества в результате утраты творческих сил энергии ответить на вызов, лишает его жизнеспособности и предопределяет его исчезновение с исторической арены. Такой распад общества сопровождается чувством неконтролируемости движения истории. Трагедия распада может привести к социальной революции. А.Тойнби считал, что поиски выхода лежит в согласованных, основанных на последовательной моральной позиции всего человечества или, большей его части. Эти идеи сохраняют свою актуальность и в наши дни.

Все выше перечисленные типы цивилизации равны перед историей, им присущи недостатки достоинства. В 20-начала 21 вв. стираются границы национальных исторических парадигм, и историческая наука становится более интернациональной.

Одновременно мы сегодня не можем проигнорировать принципиальное отличие современного капитализма запада от других экономических и политических систем в разных странах. Так, например, в Центральной Азии (разумеется и в Кыргызстане) не может быть полностью совпадающей модели развития государства как в США, Германии, Франции, Англии или Японии. Государства Центральной Азии в настоящее время ищут путей развития и механизмов реализации моделей («человеческих общежитий») в условиях меняющихся парадигм в исторической науке.

Список использованной литературы

1. Всемирная история. Учебник для вузов. – М.: Юнити, 2003.

2. Выбор Центральной Азии в цивилизационном пространстве. Курс лекций. – Бишкек: Илим, 1996.
3. Куттыкадам С. Нужна новая парадигма в исторической науке // Мысль., 2016, № 7. с. 23.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: Изд.-во АСТ, 2001.
5. Гумилев Л.Н. От Руси до России. Очерки этнической истории. – М.: Айрис Пресс, 2005.
6. Исаков, К., Асанова, Д., & Абытова, Г. (2023). Философская проекция деградации человека в произведениях Ч. Айтматова. *Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, 1(1), 23-31. извлечено от <https://journal.oshsu.kg/index.php/filos-sos-pol/article/view/850>
7. Киргизы. Исторический очерк. // Бартольд В.В. Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек: Шам, 1996. С. 173-253.
8. Ключевский В.О. Курс русской истории. Т.1. Ч.1. – М.: Мысль, 1987.
9. Могильницкий Б.Г. Введение в методологию истории. – М.: Высшая школа, 1989.
10. Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества. – М.: Наука, 1974.
11. Тойнби А.Д. Постижение истории. – М., 1989.
12. Шерстобитов В.П., Орозалиев К.К., Винник Д.Ф. Очерк истории исторической науки в Советском Кыргызстане. (1918-1960 гг.) – Фрунзе: Киргосиздат, 1961.
13. Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1978.

УДК: 336.261

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_7](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_7)

**ТАБИГЫЙ КЫРСЫКТАРДЫН КЕСЕПЕТТЕРИН ЖОЮУДА СОЦИАЛДЫК
КЫЗМАТКЕРЛЕРДИН РОЛУ**

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ В ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ СТИХИЙНЫХ
БЕДСТВИЙ**

THE ROLE OF SOCIAL WORKERS IN DISASTER RELIEF

Мырзалиева Таттыбүбү Жеңишбековна

Мырзалиева Таттыбүбү Жеңишбековна

Myrzalieva Tattybubu Jenishbekovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

tattybubumyrzalieva88@gmail.com

Каныбекова Асел Каныбековна

Каныбекова Асел Каныбековна

Kanybekova Asel Kanybekovna

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

ТАБИГЫЙ КЫРСЫКТАРДЫН КЕСЕПЕТТЕРИН ЖОЮУДА СОЦИАЛДЫК КЫЗМАТКЕРЛЕРДИН РОЛУ

Аннотация

Макалада табигый кырсыктар катталган учурда калкты социалдык-психологиялык жардам жана материалдык жактан камсыздоону уюштуруунун механизмдери каралган. Өзгөчө кырдаалдын кесепеттерин жоюуда социалдык кызматтардын жеткиликтүүлүгүн камсыздоо. Жакынын жоготкон жарандарга моралдык колдоо көрсөтүүнү уюштуруу, социалдык кызматкердин экстремалдык кырдаалдарда ролун аныктоо. Өзгөчө кырдаалдарда калкка психикалык-социалдык колдоо жана психикалык саламаттыкты сактоо маселелерин белгилөө, материалдык жардам көрсөтүү үчүн документтердин топтомун даярдоо жана өзгөчө кырдаалдын натыйжасында жабыр тарткандарга берилүүчү жардамдарды алууга көмөк көрсөтүү, социалдык жардамды дайындоо маселелери каралды.

Ачык сөздөр: табигый кырсыктар, социалдык кызмат, социалдык камсыздоо, экстремалдык кырдаал.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ В ЛИКВИДАЦИИ ПОСЛЕДСТВИЙ СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЙ

Аннотация

В статье рассмотрены механизмы организации социально-психологической помощи и материального обеспечения населения при стихийных бедствиях. Обеспечение доступа к социальным услугам при ликвидации последствий чрезвычайных ситуаций. Организация моральной поддержки граждан, потерявших близких, определение роли социального работника в экстремальных ситуациях. Рассмотрены вопросы установления вопросов психосоциальной поддержки и охраны психического здоровья населения в чрезвычайных ситуациях, подготовки пакета документов для оказания материальной помощи и оказания содействия в получении помощи пострадавшим в результате чрезвычайной ситуации, назначения социальной помощи.

Ключевые слова: стихийные бедствия, социальная служба, социальное обеспечение, экстремальные ситуации.

THE ROLE OF SOCIAL WORKERS IN DISASTER RELIEF

Abstract

The article discusses the mechanisms of organization of socio-psychological assistance and material support of the population in natural disasters. Ensuring access to social services in the aftermath of emergencies. Organization of moral support for citizens who have lost loved ones, definition of the role of a social worker in extreme situations. The issues of establishing issues of psychosocial support and protection of mental health of the population in emergency situations, preparation of a package of documents for financial assistance and assistance in obtaining assistance to victims of an emergency, appointment of social assistance were considered.

Keywords: natural disasters, social service, social security, extreme situations.

Киришүү

Актуалдуулугу. Учурда табигый кырсыктардын кесепеттерин жоюуда социалдык кызматкерлердин ролу маанилүү. Социалдык кызматкерлер Кыргыз Республикасынын бардык жарандарына, өлкөнүн аймагында жүргөн чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга жашаган аймагына, курагына, жынысына, расасына, динине, саясий көз караштарына, коомдо ээлеген статусуна карабастан табигый кырсыктар учурунда социалдык көмөк көрсөтүшөт. Мамлекет ал үчүн өзгөчө кырдаалдардын алдын алууда жана кесепеттерин жоюуда шарттарды түзүп берүүгө милдеттүү. Кыргызстанда жер титирөө, сел, суу ташкыны, бийик тоолуу табигый көлдөрдүн плотиналарынын бузулушу, кар көчкү, жер көчкү, суу каптоолор, каттуу шамал, узакка созулган жамгыр, каттуу суук, ысык атмосфералык кургакчылык, чагылган жана башка ушул сыяктуулар табигый кырсыктар болуп келүүдө. Мындай учурларда социалдык кызматкерлер башка тиешелүү адистер менен биргеликте социалдык жардамды уюштурууга активтүү катышат.

Илимий иштин негизги максаты: Адам баласы күтүлбөгөн кырсык, кризистүү кырдаал учурунда материалдык, социалдык, медициналык, психологиялык жардамдарга муктаж. Мындай жардамдардын түрлөрүн ыкчам, комплекттүү уюштурууда социалдык кызматкерлердин кызматтык милдеттерин изилдөө жана аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси: Жашоо-тиричиликтин оор кырдаалдарында калктын аялуу катмарларына социалдык кызмат көрсөтүү.

Изилдөөнүн предмети: Табигый кырсыктардын кесепеттерин жоюуда социалдык жардамдарды уюштуруунун жолдору жана принциптери.

Негизги бөлүк: Азыркы учурда калкты жана аймактардагы өзгөчө кырдаалдардан коргоо жаатындагы мамлекеттик саясаттын негизги максаты алгылыктуу тобокелдиктин илимий негизделген критерийлеринин чегинде инсандын, коомдун жана мамлекеттин коопсуздугунун кепилденген деңгээлин камсыз кылуу болуп саналат. Акыркы он жылдын ичинде дүйнө жүзүндө беш миллиондон ашык адам технологиялык кырсыктардан, табигый кырсыктардан жана башка өзгөчө кырдаалдардан көз жумган. Кыргызстан климаттын өзгөрүшүнөн улам жер көчкүлөр менен суу ташкындары сыяктуу табигый кырсыктарга дуушар болууда. Өлкө аймагы сейсмикалык жактан опурталдуу аймакта жайгашкандыгынан улам өлкөдө рихтердин шкаласы боюнча 5-6 баллга чейин жеткен жер титирөөлөр көп болуп турат. Акыркы 10 жылда өлкөдө бир нече суу ташкындары жана жер титирөөлөр, жер көчкүлөр болуп, олуттуу каржылык чыгымдарга жана адам курмандыктарына алып келди. Аталган көйгөйлөргө байланыштуу калкты жана аймактарды табигый жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан коргоо бүгүнкү күндө жалпы адамзаттын милдети болуп калды. Коомдун техногендик иш-аракеттеринин натыйжасында аскердик чыр-чатактар, табигый кырсыктар, авариялар жана экологиялык катастрофалардын көбөйүшү калктын коопсуздугун камсыз кылуу, өзгөчө кырдаалдардын алдын алуу байланыштуу көйгөйлөрдү жаратат. Статистикалык маалыматтарга ылайык, дүйнөдө жана биздин өлкөдө өзгөчө кырдаалдардын саны көбөйүүдө. Табигый жана техногендик мүнөздөгү өзгөчө кырдаалдардан адамзат жыл сайын жалпы ички дүң продукциянын 5-10 пайызына чейин жоготот. Кыргызстанда табигый, техногендик, экологиялык өзгөчө кырдаалдардын өсүшү негизинен өнөр жай жабдууларынын эскириши менен шартталган, ал айрым өндүрүштөрдө эксперттердин баасы боюнча 70 пайызына чейин адамдык фактордун башкача айтканда

операторлордун каталары, технологиялык процесстин бузулушу, эскирген канализация жана климаттык өзгөрүүлөр негиз болуп саналат.

Учурдагы өлкөнүн социалдык-экономикалык өсүүсүн эсепке алуу менен бюджетти каржылоодо дефициттин кесепетинен калкты жана аймакты өзгөчө кырдаалдардан комплекстүү коргоону камсыз кылууга жетиштүү мүмкүнчүлүк жок, жер көчкүдөн, суу каптоодон, сел жана суу ташкындарынан, ошондой эле техногендик мүнөздөгү катастрофалардан коргоо иш-чаралары олуттуу акча каражатын талап кылат. Адамдын жашоо жолуна жана тагдырына терең таасир эткен аномалдуу, адаттан тыш, экстремалдуу, табигый антропогендик окуялардын (согуш, катастрофа, терроризм, зордук-зомбулук, геноцид, жана башка кырсыктардын түрлөрү) кеңири чөйрөсү бар. Мындай кырдаалдардын кесепеттерин жөнгө слууда социалдык кызматкерлердин ролу маанилүү. Социалдык кызматкер кырсыктын себебин алдын ала же чече албайт. Ал жер титирөөнү, реактивдүү инфекцияны алдын ала албайт же согуш аракеттерин токтото албайт, бирок алардын кесепеттерин оңдой алат, б.а. социалдык иштер социалдык реалдуулуктун бир катар карама-каршылыктарына таасир этет.

Экстремалдык кырдаалда социалдык кызматкерлердин ролу актуалдуу. Алар гуманитардык жардам таратышат, жетим жана майып болгон балдарды социалдык мекемелерге жайгаштырууну уюштурушат, трагедиянын эпицентринде тез жардам кызматтарын ачышат, жоголгон документтерди калыбына келтирүүгө жардам беришет, убактылуу турак жай берүүгө көмөктөшөт. Дүйнө жүзүндө социалдык кызматкерлер куралдуу кагылышуулар болгон аймактарда иштөөгө көбүрөөк тартыла баштады. Бул социалдык кызматкерлердин бардык адамдар үчүн бирдей шарт жараттууга умтулгандыгында. Бардык жапа чеккендердин “жардамга муктаж адам” деген бир аталышы бар деген принципте иш алып барышы менен байланыштуу. Кырсыктан жапа чеккендерге жардам берүү боюнча социалдык кызматкерлердин максаттары биринчи кезекте кырсыктан жапа чеккендерге колдоо көрсөтүүгө жана алардын кесепеттерин жоюуга жана калыбына келтирүүгө жардам берүүгө багытталган. Бул, адатта, жабырлануучуларга керектүү кызматтарга жетүүнү камсыз кылууга багытталган. Мындай учурларда калкты эвакуациялоо башкача айтканда өзгөчө кырдаалдын же өзгөчө кырдаал болушу мүмкүн болгон зоналардан калкты уюшкандыкта ташып чыгаруу жана аны биринчи кезектеги жашоо-тиричилик жагын камсыз кылуу шарттары боюнча күн мурунтан даярдалып коюлган коопсуз райондорго кыска мөөнөттө жайгаштыруу боюнча иш-чаралар зарыл. Калкты башка жерге көчүрүү - өзгөчө кырдаалдар коркунучунда адамдарды түпкүлүгү кооптуу участкалардан коопсуз райондорго убактылуу же жаңы жашай турган жерге көчүрүүнү жүзөгө ашыруу кырсыктын кесепеттерин жөнгө салат. Калкка биринчи кезекте керектелүүчү каражаттар менен камсыз кылуу жана аларды бөлүштүрүүдө социалдык кызматтын маанилүүлүгү белгилейт. Жаратылыш, техногендик процесстердин, кубулуштардын абалын жана өзгөрүүлөрүн байкоого алуу, талдоо, баалоо жана алардын өзгөчө кырдаалдарды алдын алууга багытталган өнүгүүсүн божомолдо боюнча Кыргызстанда жетиштүү адистердин жоктугу көйгөй катары эсептелинет. Өзгөчө кырдаалдар зонасында адамдарды куткарууга жана аларга жардам көрсөтүүгө, зыян келтирүүчү таасирлердин очогун чектөөгө жана токтотууга, экинчи зыян келтирүүчү факторлордун келип чыгышынын алдын алууга, материалдык жана маданий баалуулуктарды коргоого жана куткарып калууга багытталган биринчи кезектеги

жумуштарды аткарууда мамлекеттик бюджеттин жетишпестигинен көптөкөн иштер өз максатына жетпей келет (Маклаков А. Г. 2001, Т. 22. № 1.).

Табигый кырсыктар учурунда алган жаракаттар, антисанитариянын күчөшү, суу булактарынын булганышы табигый кырсыктардан жапа чеккен адамдардын физикалык жана психологиялык абалына терс таасирин тийгизет. Бүгүнкү күндө кризистик кырдаалда социалдык кызматкерлери кыйынчылыкка туш болгон адамдарды өздөрүнө жана башкаларга зыян келтирбөө үчүн колдоп, кеңеш беришет. Алар ошондой эле стресстик окуялардан жана табигый кырсыктардан кийинки калыбына келтирүү процесстерине катышат жана консультацияларды уюштурушат. Табигый кырсыктарда социалдык иштер боюнча адистер эмоционалдык жана физикалык жактан жабыркаган адамдарга жардам берүү комплекстүү болуш керек экендигин белгилейт. Социалдык кызматкерлер кырсыктан жабыр тарткан адамдарды жаракат алганга чейинки өз жашоосуна кайтып келүүгө жардам берүүчү жардамчы, кеңешчи ролун аткаруу керек. Психологиялык жардам менен катар социалдык кызматкерлер калкты турак жайын калыбына келтирүүгө жардам берүүнү көздөшөт. (Антипов В.В. 2004, 359-б.).

Социалдык кызматкерлер социалдык кызмат көрсөтүүгө, социалдык системаларды башкарууга, керектүү программаларды түзүүгө жана тобокелдик тобундагы адамдарды материалдык ресурстар менен камсыз кылуунун механизмдери үйрөтүлгөн. Алар демографиялык өзгөчөлүктөрүнө карабастан бардык адамдар менен иштеши керек жана жамааттардын эң аялуу мүчөлөрүнө кызмат кылууга аракет кылышы зарыл. Социалдык кызматкерлердин иш тажрыйбасында табигый кырсыктар учурунда ыкчам, рационалдуу чечим чыгаруу жөндөмдүүлүктөрү иштин жыйынтыгынын натыйжалуу болушуна шарт жаратат. Табигый кырсыктардан кийин жамааттын жана жеке адамдардын ден-соолугун чыңдоодо медициналык кызматкерлер менен биргеликте медико-социалдык иш чаралардын жүргүзүлүшүнө көзөмөл жүргүзөт (Исмаилова, 2022, б. 55; Мамажакып уулу ж.б., 2022).

Социалдык жардамдарды уюштуруу көндүмдөрүнөн тышкары, социалдык кызматкерлер табигый кырсыктын кесепеттеринен пайда болгон муктаждыктарын баалоо жөндөмүн камтышы керек, ошондо алар кырсыктан кийин дароо калктын муктаждыктарын тез баалап, ошого жараша план түзө алышат. Кырсыктарга даярдануу социалдык кызматкерлердин дагы бир маанилүү ролу. Алар табигый кырсыктардын кесепеттерин азайтууга жардам берет. 2008-жылы Ош облусунун Алай районундагы Нура айылында болгон жер титирөө учурундагы калктын 8 пайызы курман болуп, 16 пайызы ар кандай жаракаттарды алышкан. Кырсыктын курмандыктары расмий маалыматтарга караганда, жер титирөөдөн 75 адам каза болгон, 73ү кырсык болгон жерде көз жумса, экөө ооруканадан кайтыш болгон. Өзгөчө кырдаалдар министрлигинин маалыматына караганда, Нура айылындагы 135 турак үйү толугу менен талкаланып калган. Курман болгон 75 жарандардын жакындарына психологиялык биринчи жардам көрсөтүү чоң көйгөйгө айланган. Анткени тиешелүү адистер жок болгондуктан оор жоготууга учураган калктын психикалык саламаттыгын калыбына келтирүүгө узак убакыт талап кылынган психологиялык жардамдарды уюштурууда көптөгөн кемчилдиктер менен коштолгон. Бирок эл аралык уюмдардын колдоосу менен уюштурулган психикалык бузууларды алдын алуудагы иш чаралар өз натыйжасын берген. Мисалы 25 окуучу каза болгон мектепте 3 жыл аралыгында психикалык бузулууну калыбына келтирүүчү реабилитациялык борбор окуучуларды жана алардын ата-энелерине психологиялык колдоо көрсөтүү, арт терапия, ар кандай оюн

сабактары, жаратылыштагы өзгөрүүлөр менен байланышкан сабактар аркылуу калкка жардам бере алышкан бирок жетиштүү деңгээлде деп айтууга болбойт. Бул окуядан кийин мамлекет социалдык реабилитациялык кызмат көрсөтүүнүн зарылдыгын белгилеп, социалдык кызматкерлердин табигый кырсыктардын кесепеттерин жоюда активдүү иш аракеттери керек экендигин белгилейт. (Анализ. 2022, 15-18с.).

Жыйынтыгы: Учурда табигый кырсыктардын кесепеттерин жоюда жабыркагандарга социалдык жардам комплексин уюштуруунун зарылчылыгы бар экендигин белгилейт. Бүгүнкү күндө мындай кризистүү кырдаалдарда адамдарга социалдык жардам көрсөтүү системасы жетиштүү иштелип чыккан эмес, жарандардын бул категориясы менен социалдык иштин зарылдыгы актуалдуу маселе, ошондуктан социалдык кызматкерлердин иштөө чөйрөсүн кеңейтүү, өзгөчө кырдаалдардын натыйжасында жабыр тарткан адамдарга социалдык-укуктук жардам берүүдө жана колдоодо мыйзамдарды иштеп чыгуу зарылчылыгын айтууга болот. Табигый кырсыктар учурунда куткаруу иштерине эмгекке жарамдуу адамдар, граждандык коргонуунун курамдары, жапа чеккен аймактардагы инженердик каражаттар, зарыл убакта Аскер күчтөрүнүн бөлүкчөлөрү жана бөлүктөрү, өлкөнүн башка райондорундагы түрдүү уюмдар тартуу менен социалдык кызматкерлердин кызматтык укуктарын жана милдеттерин кеңейтүү мезгилдин талабы деп айтууга болот. Изилдөөлөрдөн кийин өзгөчө кырдаалдардын шартында калктын муктаждыгына шайкеш жооп кайтарууга жөндөмдүү болгон таасирдүү интеграцияланган психикалык-социалдык жардамдын жоктугун белгилөөгө болот.

Адабияттар

1. Антипов В.В. (2004) Психологическая адаптация к экстремальным ситуациям. 359-стр.
2. Исмаилова, Ж. (2022). Кыргыз-Ата улуттук паркынын биокөптүрдүүлүгүн сактоодогу негизги кооптуу кырдаалдар жана негативдүү таасир этүүчү экологиялык факторлор. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 52-61. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_3_52
3. Маклаков А. Г. (2001). Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. Т. 22. № 1.
4. Мамажакып уулу, Ч., Жусупбаев, Н., Маматова, Р., & Эрмекбаев, Н. (2022). Организация оказания медицинской помощи пострадавшим при дорожно-транспортных происшествиях в Ошской области КР. *Вестник Ошского государственного университета*, (4), 15-19. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_4_14
5. Жыйнак. (2011). Кыргызстанда табигый кырсыктардын кооптуулугун азайтуу программаларын жүзөгө ашыруунун практикалык тажрыйбасы. 3-5б.
6. Анализ региональный нормативный правовой базы в области снижения риска бедствий и чрезвычайных ситуаций и рекомендации по ее совершенствованию. (2022). 15-18с.

e-ISSN: 1694-867X
№2(3)/2023, 55-61

УДК: 94:39(575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_8](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_8)

КВАЛИФИКАЦИЯЛЫК ИШТИ ЖАЗУУНУН МЕТОДОЛОГИЯСЫ
МЕТОДОЛОГИЯ НАПИСАНИЯ КВАЛИФИКАЦИОННОЙ РАБОТЫ
METHODOLOGY FOR WRITING A QUALIFICATION PAPER

Кожобеков Муратбек Чалакеевич
Кожобеков Муратбек Чалакеевич
Kozhobekov Muratbek Chalakeevich

Проф., др., Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Проф., др., Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
Prof.Dr., Kyrgyz-Turkish Manas University
muratbek.kojobekov@manas.edu.kg

КВАЛИФИКАЦИЯЛЫК ИШТИ ЖАЗУУ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

Аннотация

Студенттин адистиги боюнча изилдеп аткан проблемасы «Квалификациялык иш» деп аталып, ал 60тан 100 чамалуу барак көлөмүндө жазылат. Жогорку окуу жайларда калыптанган салтка ылайык, квалификациялык иш жогорку билим дипломуна жолдомо катары каралат. Квалификациялык иштин жазылыш методу менен студенттин темага жасаган мамилесине карап, аларды изилдөө багытындагы жана көчүрмө түрүндөгү, деп экиге бөлүп карасак болот. Биринчи багыттагы квалификациялык иштин аталышы көрсөтүп тургандай, студент коюлган проблеманы түшүнүп, анын маанисин ачыш үчүн арбын убакыт коротуп, терең изилдөө жүргүзгөнгө аракет жасайт. Компилятивдик квалификациялык иште, студент тек гана тема боюнча белгилүү болгон илимий адабияттардын басымдуу бөлүгү менен таанышып, аларда айтылган проблемаларды окуп, үйрөнгөнүн ырааттуулук менен кагаз бетине түшүрүүгө жетишет.

Ачкыч сөздөр: методология, метод, студент, квалификациялык иш, проблема, тема, адабият, проблема.

МЕТОДОЛОГИЯ НАПИСАНИЯ КВАЛИФИКАЦИОННОЙ РАБОТЫ

Аннотация

Выпускная квалификационная работа студента по специальности, называется «Квалификационная работа» и пишется она примерно на 60-100 страницах. По сложившейся традиции в высших учебных заведениях, Квалификационная работа рассматривается как знак на диплом о высшем образовании. В зависимости от способа написания дипломных работ и подхода студента к теме их можно разделить на исследовательские и компилятивные. Как указывает название дипломной работы первого направления, студент пытается понять проблему, тратит много времени и проводит глубокие исследования, чтобы раскрыть ее смысл. В компилятивной дипломной работе студент знакомится с большей частью известной только по теме научной литературы и вникая на суть проблемы по теме старается самостоятельно провести исследовательскую работу.

Ключевые слова: методика, метод, студент, диссертация, проблема, тема, литература, проблема.

METHODOLOGY FOR WRITING A QUALIFICATION PAPER

Abstract

The student's final qualifying work in the specialty is called "Thesis" and it is approximately 60-100 pages long. According to the established tradition in higher educational institutions, the thesis is considered as a sign of a diploma of higher education. Depending on the method of writing theses and the student's approach to the topic, they can be divided into research and compilation. As the title of the first degree thesis indicates, the student tries to understand the problem, spends a lot of time and conducts in-depth research to uncover its meaning. In a compilation thesis, the student gets acquainted with most of the scientific literature known only on the topic and, delving into the essence of the problem on the topic, tries to independently conduct research work.

Keywords: methodology, method, student, dissertation, problem, topic, literature, problem.

Киришүү

Студент башынан эле изилдөө же компилятивдик багыттагы ишти аткараарын мерчемдеп алганы оң. Изилдөө багытындагы иш узак убакытты жана кыйла ой жүгүртүү аракетин талап кылат. Эгер, аткаруучу компилятивдик ишке да чыгармачыл мамиле жасаса, анда ага деле узак мөөнөт жана көп эмгек сарпталышы мүмкүн.

Квалификациялык иштин акыбети кайтып, келечектеги кесипке кызмат кылышы үчүн кийин тереңдетилип изилдене турган болочоктуу теманын тандалып алынышы оң. Эгер, дипломдук тема «Орто кылымдагы Чүй өрөөнүндөгү шаарлар жана алардын соода, маданий алакалык маанисине» арналса, ал илимий кызматкерлик үчүн эле керек болбостон, болочок адиске карата кайсыдыр бир туризм боюнча агенттиктин директорунун кызыгуусун пайда кылаары шексиз. Себеп дегенде, квалификациялык ишти жазыш үчүн ал - а) теманын так аталышын аныктайт; б) суроонун тарыхы боюнча материал топтойт; в) материалды системалаштырат; г) чогултулган материалды түшүнүү аракетин жасайт; д) материалды калыпка келтирет; ж) ишти окуй турган окуурмандардын жазылган эмгекти түшүнүшү үчүн сабаттуу, түшүнүктүү тилде жазганга аракеттенет.

Ошондуктан, квалификациялык ишти жазуу акылгөйлүк жана ыраттуу эмгекти талап кылат. Студент окуган китептерден илимий эмгектин жазылыш методу, илилдөө жүргүзүү методу жана анализдөө жолдору менен таанышат. Сабаттуу жана илимий тилде үлгүлүү текст курганга үйрөнөт. Керектүү китептерди издөө жолу менен таанышып, илимий эмгектерге шилтеме жасоо, кайчылаш пикирлердин чыгыш себебин билгенге жарап, илимий багаж топтойт. Илимий китептер менен макаларды арбын окуган сайын, проблеманы жетик түшүнүү менен бирге, толгон-токой фактыларды эске тутуу зарылчылыгы келип чыгат. Демек, квалификациялык ишти жазуу бир жагынан эске тутуу жөндөмүн арттырууга өбөлгө берет.

Болочок адистин туура кесиптик багыт алышында квалификациялык иштин темасынын оң тандалып алынышы маанилүү роль ойнойт. Ал үчүн төмөнкүдөй талартар сакталаышы оңдуу:

- 1) Тема студенттин даярдыгына жана кызыкчылыгына жараша сунуш кылынат.
- 2) Теманы изилдеш үчүн конкреттүү студенттин интеллектуалдык жана билим багажы төп келиши керек.
- 3) Проблема үчүн керектүү материалдар китепкана, архивдерден табылгыдай болушу зарыл.
- 4) Теманы изилдөө үчүн тандалып алынган методология, студенттин даярдыгына жараша сунуш кылынат.

Квалификациялык иш жазуу жөнүндө маселе чыкканда, адатта студент «Хазар каганатынын тарыхы» (Новосельцев, 1990) сыяктуу көлөмдүү теманы тандап алууну ойлойт. Албетте, мындай мамиле башынан зыяндуу экендигин эскерте кетүү зарыл. Белгилүү болгондой Хазар каганатынын тарыхы боюнча монографиялык эмгектер жарык көрүп, нечендеген илимий изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Жогорку окуу жайын жаңыдан бүтүрүүгө белсенип, бирок али илимий даярдыгы аз студент үчүн мындай масштабдуу проблеманы изилдөө мүмкүн эмес. Ал проблеманы түшүнүп, ишти жазууга киришкенге чейин эле арбын материалга көмүлүп, ой учугун уламак түгүл, адабияттарды тизмелегенге жетишпей калат.

Тема канчалык чакан, конкреттүү проблемага арналса, аны изилдөө ошончолук кызыктуу жана ырахат ыроологудай түйшүк жаратат. Мисалы, изилдөө методу менен жаңыдан тааныша баштаган студент үчүн «Орто кылымдагы кыргыздардын жоо куралдары» деген теманы тандап алганга караганда, ушул эле мезгил боюнча «Кыргыздардын жаа жебелери» аттуу темада изилдөө жүргүзгөн кыйла келечектүү. Акыркы теманын айрыкча чакан проблемага арналганына карабастан, кыргыздардын жаа жебелерин (Худяков, 1980) башка калктардын согуштук арсеналындагы аналогиялык жебелери менен салыштыруу, алардын-жасалыш методу, өзгөчөлүгү, баллистика жана жебени жасаш үчүн пайдаланылган темирдин сапаты сыяктуу кызыктуу маселелер козголот. Темирдин сапаты менен устанын жаа жебесин узанууда колдонулган устачылык чеберчилиги, кыргыз өлкөсүндөгү темир иштетүү жана кол өнөрчүлүк тармагын изилдөө зарылчылыгын жаратпай койбойт. Квалификациялык ишти аткаруучу жаа жебелеринин түрлөрүн иликтөө менен алардын колдонулуш зарылчылыгын жана баалистика маселесин өздөштүрөт. Андан кийин согуш тактикасында кайсыл жебе, кандай учурда колдонулган деген суроого жооп издейт. Ошентип, көрсөтүлгөн проблема өз ордун тапкандан кийин, буга чейин монографиялык деңгээлде эмгек жазылган биринчи темага караганда, жаңы жана оригиналдуу квалификациялык иш жарык көрөт.

Демек, дипломдук тема канчалык конкреттүү проблемага арналса, иш ошончолук ыкчам жылып, ийгилиги да баалуу болот!

Мындан сырткары, студент үчүн чакан тематандап алуунун практикалык мааниси да бар. Тема канчалык кенен жана изилдениш тармагынын кенендигине жараша, ага кызыккан адамдардын саны да көп экендигин эстен чыгарбоо зарыл. Кызыккан адамдардын санына жараша суроолор да арбын берилип, аткаруучунун проблеманы канчалык даражада өздөштүргөндүгүн билгиси келген адистер көбөйөт.

Тарыхчы студентти адистикке багыттап, кесиптик тажрыйба топтоодо өз алдынча жазуу ишти аткаруу маанилүү роль ойнойт. Чакан чыгарма болсо да аны жаратыш үчүн студент белгилүү бир тарыхый доорду үйрөнүп, өздөштүрүш максатында материал менен терең таанышып, өз алдынча китеп менен иштөө, илимий кызыкчылыгын аныктоо, келечекте профессионалдык өсүшүн шарттай турган жолдомо алууга жетишет.

Квалификациялык иш адисти даярдоонун соңку этабы. Аны аткарууда окуу убагында алынган билим, топтолгон тажрыйба толугу менен колдонулат. Диплом жазуучу илимий иликтөө тармагынын предмети боюнча талдоо жүргүзүп, окуу-изилдөө ишинин жыйынтыгын туура аткара билиши зарыл.

Студентти мындай адистик ишке багыттоодо окутуучунун жолдомо көрсөтүүчү милдети чоң. Ал, өз мезгилинде илимий иштин темасын тактап, андан кийин студентке эмгектенүү методу жолун үйрөтүшү зарыл. Илимий жетекчи тарабынан тынымсыз жардам көрсөтүлбөй, көзөмөлдөө жүргүзбөсө жана негиздүү илимий сунуш жасалбаса, анда студенттин тыянактуу эмгек жаратышы күмөн. Мындан биз студенттик илимий иштин үзүрлүү аткарылышы үчүн окутуучунун жетекчилик милдетинин канчалык маанилүү экендигин байкаса болот.

Студент тандап алган илимий эмгекти аткаруу иши жалпы жонунан алты этаптан турат:

- теманы аныктоо,
- теманын проблемасы менен таанышуу,
- план түзүү,
- колдо бар тарыхый материалдарды сөздөштүрүп салыштырма анализин жүргүзүү,
- эмгекти жазуу.

Материалдар жана теманы жазуу методдору

Жыйынтыктоочу иштин темасы алынчу адистикке шайкеш болуп жана илимий, практикалык жактан актуалдуу келип кафедралардын илимий багытына туура келиши зарыл.

Курстук иштикиндей эле дипломдук чыгарманын темасын тактоодо студент тарабынан ыкчам аракет талап кылынат. Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин тарых бөлүмүндө акыркы мөөнөт деп 15-октябрь күнү белгиленген. Иштин темасын белгилөө үчүн 1 айлык мөөнөт жетишээрлик болгону менен бул багыттагы изденүү иши 1-курстан баштап жүргүзүлгөнү оң. Окутуучу ар бир студенттин даярдык, билим деңгээлин тактаган соң чыгармачылык багыт аныкталат.

Квалификациялык иштин темасын тандап алууну жеңилдеттиш үчүн кафедрада сунуш кылынчу темалардын тизмеси болушу керек.

Теманы толук аныктоо студент менен илимий жетекчинин көзмө-көз жолугуушусунда жүргүзүлөт. Мында окутуучунун милдети бир теманы кош көңүл сунуш кылуу же студент тандаган теманы формалдуу түрдө бекитүү менен чектелбеши керек. Теманы толук бекитиш үчүн окутуучу өз окуучусунун кызыкчылыгын демек анын тарыхтагы – саясат, экономика же маданият жана кайсыл доорго айрыкча кызыга тургандыгын, даярдык-идирегин билиши абзел. Мындан тышкары окутуучу студенттин жалпы тарыхый, маданий интеллектуалдык багажын баамдап, теманын материалдык жабдылышын эске алган күндө барып чыгармачыл иш жеңил жүргүзүлөт.

Эгер студент сунуш кылынган проблемалардын тизмесинен тышкары темага кызыкса, анда окутуучу анын пикирине көңүл буруп кылдат мамиле жасаганы оң. Бирок бул окутуучу студенттин сунушуна муюп, аны кабыл алыш керек дегендикке жатпайт. Айталы, Кыргызстандын тарыхы боюнча мурда сынактан өткөн «Кыргыз каганатындагы коомдук-экономикалык мамилелерден» тышкары Кыргыз мамлекетинин маданияты, саясий тарыхы боюнча кошумча темалар сунуш кылынышы мүмкүн. Эгер студент Түрк каганатынын тарыхы деген жалпы теманы же Уйгур каганатындагы диний синкретизмди изилдөөнү сунуш кылса, илимий жетекчи дипломникти мындай жаңылыш жолдон оң жолго салышы керек. Биринчиден, Түрк каганатынын тарыхына арналган илимий эмгектер арбын. Мындай кеңири теманы жазуу мурда жарык көргөн эмгектерди кайталоо менен чектелип, студенттин илимий көз карашынын калыптанышына салым кошпойт. Экинчиден, окутуучу студент тандап алган теманын оордугун же материалдык жабдылышы жетишсиз экендигин түшүндүрүшү зарыл. Ошондуктан жаңы тема ошол тарыхый доор чегиндеги маселеге байланыштуу бекитилсе, окуучунун да талабы канагатталып, иш жеңилдейт. Ал үчүн квалификациялык иш мурдагы курстук теманын негизинде түптөлүп, улам жаңы проблема менен жаңыланып турганы оң.

Жыйынтыктар жана талкуу

Студент теманы тандагандан кийин убакытты текке кетирбестен, эң жакшысы биринчи ай арасында темага байланыштуу суроолордун топтому менен таанышышы зарыл. Алар - жогорку окуу жайы үчүн жазылган жакшы окуу китебиндеги тарыхый доорго тийиштүү бапты окуп чыгуу жана бул мезгилге ылайык топтолгон хрестоматиялык материал менен таанышуу; библиографияны окуп, керектүү эмгек жана жазма булак, жаңы жарык көргөн адабияттарды тизмелеп, атайын картотека жазуу; акырында, темага байланыштуу эмгекти (керектүү бап, параграфтарды), сейрек кездешчү монографияларды кенен конспектилөө.

Мисалы, «Кыргыз каганатынын тышкы саясаты» деген теманы жазыш үчүн төмөнкүдөй план түзүп иштесе болот:

1. Колдо бар окуу китептердин тийиштүү баптарын окуп чыгуу – «История Киргизской ССР» т.1. – Фрунзе, 1984 (IV бап); Осмонов С., Асанканов А. «Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин)» - Б., 2001 (1 бөлүм, § 5-6); «Кыргыз Республикасынын тарыхы». – Б., 2000 (Экинчи бөлүм, § 12, 14); мындан тышкаары хрестоматиялык эмгектер менен таанышуу: «Кыргызы: Источники, история, этнография». – Б., 1996; «Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). – Б., 1996.

Квалификациялык ишти жазыш үчүн атайын жазылган энциклопедиялык сөздүктөрдү колдоно билүү зарыл. Алсак; «Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона» (полутом 1-82, Спб., 1890-1907), «Большая советская энциклопедия» (изд. 3-е, т. 1-30. – М., 1969-1978), «Советская историческая энциклопедия» (т. 1-16. – М., 1961-1976), «Кыргыз ССР энциклопедиясы», «Народы и религии мира». – М., 1998 ж.б.

2. Квалификациялык ишке тийиштүү библиографияны издеп, тема боюнча картотека түзүү. Ал шарттуу түрдө «История Киргизской ССР» монографиясынын 1-томундагы колдонулган адабияттар негизинде жүргүзүлгөнү оң. Жогоруда тандалган тема боюнча адабияттарды, атайын жазылган изилдөө иштерди, илимий макалаларды Амитин-Шапиронун «Аннотированный указатель литературы по истории археологии и этнографии Киргизии» (1750-1917) – Фрунзе, 1958 деген кылдат иштелип чыккан эмгегине таянып тапса болот. Мында студент башынан эле картотека түзүү эрежесин өздөштүрүшү керек. Ал адабият, макалаларды туш келди, көрүнгөн барак же дептерге жаза бербей, башынан талап коюлган тартипке ылайык ирээттүү иштегенди үйрөнүшү зарыл. Мисалга, Караев О.К. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.). – Фрунзе: Илим, 1983. – 302с.

3. Дипломдук темага байланыштуу эмгектердин керектүү бөлүктөрүн конспектилөө. Алсак, Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан, 2000 аттуу китептин II бөлүгүндөгү 1-4 параграфтарды дыкат конспектилөө зарыл.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда квалификациялык ишти аткарууда акыркы этаптын мааниси зор. Теманы терең өздөштүрүш үчүн акыркы изилдөө менен терең таанышкан оң. Анткени бизге замандаш окумуштуу мурдагы изилдөөлөрдү эске алып, жаңы көз карашты сунуш кылат. Мындай эмгектин тарыхнаама бөлүгүндө буга чейин айтылган ой-пикирлердин өңүрү ачылып, жаңылыш жагы көрсөтүлөт. Илимий көз караштарды өздөштүргөн соң окучуунун проблема боюнча түшүнүгү турукташып, туташ изилдөө жүргүзүүгө кудурет жаралат. Илимий жетекчинин милдети тандалып алынган тема боюнча жазылган мыкты изилдөөнү сунуш кылып, оң жолго багыт берүүдө турат. Мында жалаң эле тарыхнаамалык багыттоо менен эле чектелип калбай, илимий жетекчи ага 200 жылдан ашык тарыхнаамалык базасы топтолгон кыргызтаануу илиминде мурдагы изилдөөлөргө таянбай туруп өз алдынча иликтөө жүргүзүү мүмкүн эместигин ачык түшүндүрүшү керек. Ошондо барып жаңыдан илимий табити түптөлүп аткан окуучу үчүн мурда топтолгон тажрыйбанын туура колдонуу, илимий пикирди урматтоо сыяктуу изилдөөчүлүк көз караш калыптанат.

Адабияттар

1. Амитин-Шапиро З. Л. Аннотированный указатель литературы по истории археологии и этнографии Киргизии» (1750-1917) – Фрунзе, 1958. – 349 б.
2. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан, 2000. – 272 б.
3. Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). – Бишкек, 1996. – 505 б.
4. Караев О.К. История Караханидского каганата (X – начало XIII вв.). – Фрунзе, 1983. – 302 б.
5. Кыргызы: Источники, история, этнография». – Б., 1996. – 526 б.
6. Народы и религии мира. – М., 1998. – 928 б.
7. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – 264 б.
8. Худяков Ю. С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. // Новосибирск: 1980. – 268 б.

e-ISSN: 1694-867X
№2(3)/2023, 63-69

УДК: 37.013

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_9](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_9)

**ЖАШТАРДЫН ИДЕНТТҮҮЛҮК САПАТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ
МАСЕЛЕЛЕРИ**

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ МОЛОДЕЖИ

ISSUES OF SHAPING THE PERSONAL QUALITIES OF YOUNG PEOPLE

Көлбаева Замира Исабаевна
Көлбаева Замира Исабаевна
Kolbaeva Zamira Isabaevna

улук окутуучу, Ош мамлекеттик педагогикалык университети
старший преподаватель, Ошский государственный педагогический университет
Senior Lecturer, Osh State Pedagogical University
aynuska.1988@mail.ru

ЖАШТАРДЫН ИДЕНТТҮҮЛҮК САПАТТАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Макалада жаштардын арасындагы иденттүүлүк сапаттарын калыптандыруу, адамдын инсан болуп калыптанышы өзгөчө бир феном иденттүүлүк-адамдын өзүн-өзү коомдук чөйрөдө баа берүүсүн, инсандын иденттүүлүгү ар дайым өзгөрүп, өнүгүп турары, мекенчилдикке тарбиялоо проблемасын элдик педагогикалык маданияттын тарыхы менен ажырагыс биримдикте кароо зарылдыгы, этникалык иденттүүлүктүн калыптанышында тил маанилүүлүгү, мекенчилдик эл тарабынан туруктуу жана узак сакталган руханий кубулуш, кыргыз элинин улуттук мүнөзү Советтер Союзунун курамына киргенде бир өзгөрсө, Союз кулаганда бир өзгөргөндүгү, жалгыз гана жарандык иденттүүлүктүн эмес, мамлекеттик, этникалык жана локалдык ж.б. иденттүүлүктүн калыптанышында, тил бардык социалдык коомдун болушунда маанилүү болгондой, этностор аралык толеранттуулук феноменинде да маанилүүлүгү, азыркы кыргыз коомунун абалы, бакубаттыгы жаңы тарыхый кырдаалдын негизин түзгөн баалуулуктар жөнүндө маселелери каралды. Инсандык сапаттардын өзгөчөлүктөрү, жаштардын арасындагы улуттук иденттүүлүктү калыптандыруунун негиздери изилденди. Макалада жаштарды патриоттуулукка мекенчилдикке тарбиялоодогу коомдун ролу баса белгиленди.

Ачык сөздөр: иденттүүлүк, субъект, психология, социология, патриот, мекенчил, этнос, тарыхый мурас, эне -тил, маданият.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ МОЛОДЕЖИ

MEDICO-SOCIAL IMPORTANCE OF A HEALTHY LIFESTYLE IN SHAPING THE HEALTH OF STUDENTS

Аннотация

В статье формирование личностных качеств у молодежи, становление личности как особого феномена идентичности-необходимость рассмотрения самооценки человека в социальной сфере, постоянного изменения и развития личности, проблемы патриотического воспитания в неразрывном единстве с историей народной педагогической культуры, важность языка в формировании этнической идентичности, роль патриотического народа в формировании устойчивый и длительно сохраняющийся духовный феномен, национальный характер кыргызского народа, который изменился один раз, когда он стал частью Советского Союза, изменился один раз, когда Союз распался, является результатом не только гражданской идентичности, но и государственной, этнической и локальной и т. д. Были рассмотрены вопросы о важности языка как в формировании идентичности, так и в существовании всего социального общества, в феномене межэтнической толерантности, о состоянии современного кыргызского общества, о ценностях, благополучие которых составляет основу новой исторической ситуации. Изучены особенности личностных качеств, основы формирования национальной идентичности среди молодежи. В статье подчеркнута роль общества в патриотическом воспитании молодежи.

Ключевые слова: идентичность, субъект, психология, социология, патриот, патриотизм, этнос, историческое наследие, родной язык, культура.

Abstract

In this article describes the formation of personal qualities in young people, the formation of personality as a special phenomenon of identity - the need to consider the self-esteem of the person in the social sphere, the constant change and development of personality, the problems of patriotic education in inseparable unity with the history of folk pedagogical culture, the importance of language in the formation of ethnic identity, the role of patriotic people in the formation of stable and long lasting spiritual phenomenon, the national character of Kyrgyz nation which has been changing pre and post-Soviet period. The questions about the importance of language both in the formation of identity and in the existence of the whole social society, the phenomenon of inter-ethnic tolerance, the state of the modern Kyrgyz society, the values that form the basis of the new historical situation were considered. The features of personal qualities, the bases of formation of national identity among young people have been studied. The article emphasizes the role of society in the patriotic upbringing of young people.

Keywords: identity, subject, psychology, sociology, patriot, patriotism, ethnicity, historical heritage, native language, culture.

Киришүү

Адамдын инсан болуп калыптанышы өзгөчө бир феномен катары эсептесек болот. Инсандын калыптанышынын эң негизги шарты болуп коомдук мамиле саналат. Коомдук мамилеге жараша инсандын өзгөчүлүктөрү калыптанат. Инсандын иденттүүлүгү кандай болот? - деген суроого жооп берүүдөн мурда «иденттүүлүк», деген терминге аныктама берип алсак:

Иденттүүлүк-индивиддерди жана топторду салыштырмалуу туруктуу, «өзүнө-өзү окшош» субъекттер катары сыпаттоо үчүн колдонулган коомдук жана гуманитардык илимдердин категориясы (психология, социалдык философия, маданий антропология, социалдык психология ж.б.) (Идентичность и конфликт, 1997).

Иденттүүлүк-адамдын өзүн-өзү коомдук чөйрөдө баа берүүсүн жана орношкон жайын камтыйт. Адамдын башкалар менен мамилелеринин жана дүйнө көз карашынын топтомун түзөт. Башкалар менен мамиле дегенде, адамдар ортосунда да, адамдар кирген топтор ортосундагы мамиледе өзүн башкача көрсөтүү же окшош кылуу багытында калыптандырат. Ушуга жараша инсандын иденттүүлүгү анын сапаттарын камтыйт. Адамдын өзү менен байланыштуу субъективдүү пикири, башкача айтканда, өзү жөнүндө пикиринин топтому иденттүүлүгүн түзөт (Подкорытова, 2022, 96 б).

Инсандын иденттүүлүгү ар дайым өзгөрүп, өнүгүп турат. Иденттүүлүктүн мазмуну адам мүчө болгон тайпанын мазмунуна, өзгөчөлүгүнө жараша калыптанат, өзгөрөт жана өнүгөт. Инсандын иденттүүлүгү инсан кандай жол менен тайпага «сиңишип кетерин, ага өзүнүн тиешелүү экендигин кантип андап билерин, башка сөз менен айтканда, тайпа менен иденттелишин тагыраак билүүсү болуп саналат. Инсандын иденттүүлүк маселеси – социологиядагы, психологиядагы жана социалдык психологиядагы эң өзөктүү маселе.

Иденттүүлүк маселесин алгач көтөргөндөрдүн бири болуп У.Джемс саналат, ал эң биринчи жолу инсандын өзүнүн өзүнө окшоштугун акыл калчап билүүсү инсандык жана социалдык – эки өңүттө жүрөрүн айткан. Эгерде инсандык иденттүүлүк өзүн-өзү физикалык (дене бой), интеллектуалдык жана адептик сапаттар менен аныктоо болсо, социалдык иденттүүлүк – белгилүү социалдык тайпага кошулуунун терминдери менен өзүн социалдык топко тиешелүүлүгүн аныктоо, б. а. адамдын социалдык “Мени” (Анализ одной стратегий, 2000).

Иденттүүлүк маселесин изилдөөдө Э.Эриксондун эмгеги өтө чоң. Э.Эриксон иденттүүлүктүн калыптанышы адамдын бүт өмүрүн коштоп жүрө тургандыгын көрсөткөн. Азыркы өнүккөн технологиянын заманында өзгөчө жаштарыбыздын иденттүүлүк сапаттарын калыптандыруу учурдун талабы болуп эсептелет. Бул сапаттарды калыптандырууда эмнеге көңүл бурушубуз зарыл деген суроо туулат. Жаштарды өзгөчө патриоттука мекенчилдикке тарбиялоо учурдун негизги маселелеринин бири болуп эсептелет.

“Патриот бул ата мекенин сүйгөн, өз элине берилген, туулган жеринин кызыкчылыктары үчүн курмандыкка барууга жана эрдик жасоого даяр турган адам” (Лихачев, 1978, 24 б.).

Жаштарды мекенчилдикке тарбиялоо тутумун өркүндөтүүдөгү эң маанилүү маселелердин бири. Бул феномендин маани-маңызын тактап түшүнүү үчүн “мекенчил” жана

“мекенчилдик” түшүнүктөрүнүн өнүгүш эволюциясына назар салуу зарылчылыгы келип чыгат. Патриоттук аң сезим жүрүм-турумдун мүнөзүн, максатка ылайыктуулугун, тигил же бул кырдаалда жасалган кадамдын ички мүдөөсүн аныктайт. Патриоттук аң-сезим идеялык бекем таянычы бар олуттуу ынанымдардын ширендиси. Патриоттук аң-сезим – бул патриот үчүн зарыл болгон сапаттар негизделиши жана өнүгүшү мүмкүн болгон пайдубал. Бул сезимдер адамдын таанып билүүгө умтулуусун күчөтөт.

Мекенчилдикке тарбиялоо проблемасын элдик педагогикалык маданияттын тарыхы менен ажырагыс биримдикте кароо зарылдыгы окуучу жаштарды мекенчилдикке тарбиялоонун тарыхый этномаданий негиздерин айкындоо зарылдыгын жаратат. Келечек муунду мекенчил кылып тарбиялоодо “Манас” эпосу баштаган улуттук руханий асылдуулуктардын мааниси чоң экендиги талашсыз. Жаш муундардын мекенчилдигин айкындоочу башкы чен-өлчөм анын эне-тилге карата мамилеси болгон. Улуттун улут экенин, билгизген башкы көрсөткүч эне-тил. Жөн жеринен тилдин жоголушу менен улуттун жоголушун байланыштырбаса керек. Мекенчил болуудан мурда эң алгач өзүбүздүн эне тилибизди билүүбүз зарыл. Тилибиз менен гана өз өлкөбүздүн патриотту боло алабыз деп эсептейм.

Тилдик иденттүүлүк да жарандык иденттүүлүк сыяктуу мамлекеттин кызыкчылыгын көздөп, элдик биримдикти чындай турган көрүнүш. Тил бардык социалдык коомдун болушунда маанилүү болгондой, этностор аралык толеранттуулук феноменинде да маанилүү болуп, коомдо жүрүш-туруш маданиятынын калыптанышында да негизги курал болуп саналат (Борисов, 2007).

Этникалык иденттүүлүктүн калыптанышында тил маанилүү болуп, көп маданияттуу чөйрөдө этностор аралык толеранттуулуктун жаралышына негиз салат. Этникалык иденттүүлүк улуттун өзүн-өзү таануусунун ядросун түзүп, көп улуттуу чөйрөдө этностор аралык түшүнүшүүгө өбөлгө болот. Акыркы кырк жылда жүргүзүлгөн улуттук иденттүүлүктүн калыптанышы боюнча изилдөөлөрдө тилдин мааниси тууралуу көз караштар өтө кеңири чагылдырылган. Көптөгөн көрүнүктүү тарыхчы, социологдор жана саясат таануу боюнча адистер белгилегендей, улуттук тилдин болушу улуттук идеологиянын болушунда маанилүү негиз боло алат деп эсептешет.

Мекенчилдик эл тарабынан туруктуу жана узак сакталган руханий кубулуш. Чыныгы мекенчилдик эл жер үчүн чын ыкластан кызмат кылуу катары кабылданат. Ал инсандын мекен менен сыймыктануусун, сүйүүсүн, аны коргоого умтулуусун камтыган коомдук аң-сезимдин бийиктиги өтө маанилүү адеп-ахлактык жана саясий принцип катары кала берет. Мекенчилдик кандайдыр бир нерсеге каршы кыймыл эмес, коом жана адамзатка таандык жогорку даражадагы баалуулуктарды коргоо, сактоого багытталган кыймыл. Мекенчилдик эң оболу жан дүйнөнүн, рухтун абалы. Ал үчүнчү миң жылдыкта кыргыз мамлекети, коому, анын институттары, ошондой эле ар бир адам үчүн маанилүү.

Улуттук иденттүүлүк азыркы жаштардын арасында кандай таралган деген маселе жаралууда. Ар кандай сырткы факторлордун улуттук иденттүүлүгүбүзгө тийгизген таасири кандай болууда. Жаштарыбыздын жана улуу муундун өкүлдөрүнүн ортосунда улуттук баалуулуктарыбыздын таралуу байланыштары тууралуу маселе көтөрүү зарылдыгы келип чыгууда.

Ааламдашуу шарттарында этно-улуттук иденттүүлүк адистер чөйрөсүндө көбүнесе салттуулуктун бир көрүнүшү катары аныкталып жүрөт. Ошол эле мезгилде жарандык иденттүүлүк заманбаптык же азыркы учур менен байланыштырылат. Бирок жаңы тарых барактары этно-улуттук жана жарандык иденттүүлүктөр өз ара тыгыз байланышта экендигин көрсөтүп жатат. Буга постсоветтик мамлекеттердеги иденттүүлүктөрдүн калыптануу процесси күбө, себеби социологиялык байкоолорго ылайык жарандык иденттүүлүктүн жаралышы үчүн этно-улуттук иденттүүлүк “семиз” кыртыштын же маанилүү пайдубалдын кызматын аткараары белгиленүүдө (Дробижева, 2008).

Замандын талабы менен улуттук аң-сезим ойгонуп, бүгүн кыргыз эли өзүнүн тарыхый мурасына, маданиятына, каада-салт, нарк-насилдерине жаңы нукта кайрадан кайрылып, андап-түшүнүүнүн жана этно-улуттук иденттүүлүгүн калыптандыруунун үстүндө. Этно-улуттук иденттүүлүктүн түптөлүү механизми “бөлөк” этностук топтор менен алакага, аларга карата болгон социалдык маанайга тикелей байланыштуу. Ал эми эгемендик мезгилинин ичинде кыргыз коомунда бир нече жолу кайталанган этностор аралык кандуу кагылыштар этно-улуттук иденттүүлүктүн калыптанышы оңой-олтоң процесс эмес экендигин айгинелеп койду. Жаштардын аң-сезиминде жарандык иденттүүлүктүн басымдуулук кылганын дароо эле байкаса болот. Өзгөчө жаштардын өз ар намысы улуту үчүн кызуу кандуулукка алдырып койгондугун өлкөбүздө болуп өткөн «улут аралык кастык», мисал боло алат. Өз улуту мекени үчүн күйгөн жаштарыбыздын болушу кубандырбай койбойт. Бирок ашыкча кызуу кандуулукка алдыруу менен маселени чечип койбойбуз, жөн гана ырбатып алуубуз мүмкүн. Кыргызстандын улан-кыздарынын этно-улуттук иденттүүлүгүнүн табиятын ачып көрсөтүүгө көмөктөшө турган дагы бир индикатор этностор аралык мамиле. Мекенчилдик сезимдеринин жаралышы көпчүлүк учурда тигил же бул конкреттүү жагдайга байланыштуу экендиги маалым. Тагыраак айтканда белгилүү ситуациянын алкагында инсандын парияттуулук Маанайы күч алышы же өзүнүн латенттик абалын сактап калышы мүмкүн.

Жарандык иденттүүлүк бири-бири менен тыгыз байланышта болгон этникалык, маданий, географиялык, экономикалык жана саясий факторлордон турган татаал жана көп аспектүү структура болуп саналат. Кыргызстанда этникалык азчылыктарда жарандык иденттүүлүктү калыптандырууда кыргыздардын башка улуттар менен жакындык деңгээли, бири-бири менен болгон күнүмдүк карым- катнашы жана башка улуттардын кыргыздар менен болгон мамилеси өзгөчө мааниге ээ экендиги талашсыз. Кыргыздардын арасында (жаш муун менен улуу муун ортосунда) акыркы жылдарда жарандык иденттүүлүк боюнча көз-караштардын тездик менен өзгөргөндүгүн байкоого болот. Улуттун эң негизги баалуулуктарына карап дагы башка этникалык азчылыктарга карата мамилени оң же терс маанайда болгондугун көрүүгө мүмкүн. Мисалга, эркек менен аял затынын суроолорго берген жооптору анализ кылынганда этникалык азчылыктарга карата аялдардын гумандуу мамиле жасагандыктарын байкайбыз.

Ошондуктан, жалгыз гана жарандык иденттүүлүктүн эмес, мамлекеттик, этникалык жана локалдык ж.б. иденттүүлүктүн калыптануусунда дагы баалуулуктар түзүмүнүн, символикалардын. Билим берүү системасынын жана массалык маалымат каражаттарынын аябагандай чоң роль ойногондугу талашсыз (Дробижева, 2011, 24 б.).

Кыргызстандагы улут, улут жаратуучулук жана улуттук иденттүүлүк маселелери боюнча жергиликтүү жана чет өлкөлүк илимпоздор тарабынан көптөгөн изилдөөлөрдүн

пайда болуусунун өлкөдөгү саясий кырдаалдар жана тарыхый окуялар менен тыгыз байланыштуу. Өзгөчө этникалык кагылышуулардан кийин, өлкөнүн биримдиги же келечеги үчүн этникалык группалардын ортосундагы мамилелерди өнүктүрүүнүн абдан экендиги маселеси келип чыгууда. Мына ушул сыяктуу көйгөйлөр жарандык иденттүүлүктү калыптандыруу маселесин терең изилдөөнү талап кылууда, аны чечүүнүн механизмдеринин жана моделдеринин иштелип чыгышына түрткү болду.

Кыргыз элинин улуттук мүнөзү Советтер Союзунун курамына киргенде бир өзгөрсө, Союз кулаганда бир өзгөрдү. Бирок улуттук мүнөздөгү эки нерсеге таянган өзгөчөлүктөр бузулбай сакталып калды. Булар, уруу түшүнүгү жана көчмөн дүйнөсүнө байланышкан улуттук мүнөздөр. Уруу түзүлүшү союздук режимге да туруштук берген болсо, көчмөн түшүнүгү бүгүнкү күнгө чейин Кыргызстандын тоолуу өрөөндөрүндө дүркүрөп өнүгүп жатат. Кыргыздардын этникалык аң-сезиминин уникалдуу, кайталангыс улуу сапаттарынын, касиетинин негизинде элдин жөнөкөй мүнөзүн, жакынына жан тартуусун, ынтымагын бийик кармагандыгы саясий мамилелерге салыштырма жан дүйнөсүнүн тереңирээк жеринде камтылганын эч бир саясий күч тана албайт жана ыдырата албайт. Азыркы кыргыз коомунун абалы, бакубаттыгы жаңы тарыхый кырдаалдын негизин түзгөн баалуулуктардын, идеялардын, сапатынан көз каранды. Мекенчилдикке тарбиялоо үчүн бул маселе биринчи даражадагы мааниге ээ (Тажибаева, 2023, 52 б.). Анткени ал муундар ортосундагы социалдык-маданий уламалуулуктун чынжыры бошоңдоп, алсырай баштаган шартта толук кандуу жашап кете албайт. Кыргызстан жаштарынын жалпы иденттүүлүк портфелинде жарандык жана этноулуттук иденттүүлүктөр артыкчылыктуу орунду ээлейт. Иденттүүлүктүн бул түрлөрүнүн бири-бирине карама-каршылыгы эмес, тескерисинче, өз ара көз карандысыздыгы (атаандаштыгы) көбүрөөк байкалат. Андыктан буларды өз алдынча, эриш-аркак кароо жана кабылдоо максатка ылайыктуу. Эгерде аталган “кимдиктердин” жаш муундун аң-сезиминдеги даражасын ажыратып көрсөтө турган болсок, анда жарандык иденттүүлүк бөлөк иденттүүлүктөргө караганда үстөмдүү позицияга ээ деп бүтүм чыгарууга болот.

Адабияттар

1. Анализ одной стратегий самоутверждения личности в ракурсе проблемы «Я» и другой. // Проблема субъекта в психологической науке .М.: 2000: 1
2. Борисов, Руслан Викторович (2007) Тема кандидатской диссертации и автореферата «Языковая компетентность как средство выражения этнической идентичности и формирования межэтнической толерантности учащейся молодежи», ВАК 19.00.07, Махачкала
3. Дробижева Л. М. (2008) "Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости", реформирующаяся. Ежегодник, (Отв. ред. М.К. Горшков), Вып. 7. М. Россия
4. Дробижева Леокадия (2011) "Российская идентичность и толерантность межэтнических отношений: опыт 20 лет реформ", Вестник Института Кеннана в России, № 20, Москва, стр. 24
5. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах. М., 1997;

6. Лихачев Б. Т. (1978) Введение в теорию и историю воспитательных ценностей (теоретико-исторический анализ воспитательных ценностей в России в XIX-XX веках), Самара., с.24
7. Подкорытова, С. (2022). Исторический опыт социализации рабочей молодежи ударных комсомольскихстроек в 1950-1960 гг. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 94-102. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_94
8. Тажибаева, А. (2023). Ааламдашуу шартында кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгү: учурдагы абалы жана багыттары. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых*, 1(2), 51-56. [https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_6](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_6)

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 71-79

УДК: 159.922

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_10](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_10)

**КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЗ
КАРАШТАРДЫН ӨНҮГҮҮСҮ**

РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ
КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL VIEWS IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE
KYRGYZ PEOPLE

Мусаева Нургул Кусейиновна

Мусаева Нургул Кусейиновна

Musaeva Nurgul Kuseyinovna

ф.и.к., доцент, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
к.ф.н., доцент, Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева
Candidate of Philosophical Sciences, Bishkek State University named after K. Karasayev

musaeva_nurgul@mail.ru

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН РУХАНИЙ МАДАНИЯТЫНДА ПСИХОЛОГИЯЛЫК КӨЗ КАРАШТАРДЫН ӨНҮГҮҮСҮ

Аннотация

Макалада кыргыз элинин психологиялык ой-толгоолорунун пайда болуусуна, алардын өнүгүүсүнө көңүл бурулду. Кыргыз эли эң байыркы жана маданий мурастарга бай, философиялык ой-толгоолору күчтүү элдерден болгондугу эске алынып талдоого алынды. Өзгөчө «Манас» эпосундагы психологиялык ойлор, кыргыз элинин жомокторунун психологиялык мааниси жана кыргыз санжырасынын адамдын иденттүүлүгүнүн калыптануусундагы психологиялык функциялары көрсөтүлдү. Кыргыз элинин психологиясын, архетиптик жүрүм-турумун, ой-жүгүртүүсүн, социалдык жана руханий болумушун, эс тутумун изилдөөдө маданият, тарых, нарк-насили жеткис булак экендиги аныкталды. Ошондой эле психология илиминин азыркы Кыргызстанда өнүктүрүү үчүн кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүктөрүнүн жана менталитетинин эске алынуусу шарт экендиги белгиленди.

Ачык сөздөр: тарыхый эс тутум, архетип, жамааттык аң-сезимсиздик, жомок терапиясы, манкуртчулук, үй-бүлөлүк генограмма, маданият.

РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЕ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА

Аннотация

Статья была посвящена возникновению и развитию психологических мыслей кыргызского народа. Кыргызский народ является одним из самых древних и богатых культурным наследием народов с сильными философскими взглядами. Поэтому в статье показаны психологические мысли в эпосе "Манас", психологическое значение сказок кыргызского народа и психологические функции санжыры - кыргызской генеалогии в формировании и укреплении социальной идентичности личности. Для изучения психологии, архетипического поведения, мышления, социального и духовного бытия, памяти кыргызского народа выявлено, что культура, история, нравственно-моральные нормы народа являются ценными источниками. Также было отмечено, что для развития психологической науки в современном Кыргызстане необходимо учитывать национальные особенности и менталитет кыргызского народа.

Ключевые слова: историческая память, архетип, коллективное бессознательное, сказкотерапия, манкуртство, семейная генограмма, культура.

DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL VIEWS IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE

Abstract

The article was devoted to the emergence and development of psychological thoughts of the Kyrgyz people. The Kyrgyz people are one of the most ancient and rich in cultural heritage peoples with strong philosophical views. Therefore, the article shows the psychological thoughts in the epic "Manas", the psychological significance of the tales of the Kyrgyz people and the psychological functions of the sanjyra - Kyrgyz genealogy in the formation and strengthening of the social identity of the individual. For the study of psychology, archetypal behavior, thinking, social and spiritual existence, memory of the Kyrgyz people, it was revealed that culture, history, moral norms of the people are valuable sources. It was also noted that for the development of psychological science in modern Kyrgyzstan, it is necessary to take into account the national characteristics and mentality of the Kyrgyz people.

Keywords: historical memory, archetype, collective unconscious, fairy tale therapy, mankurtism, family genogram, culture.

Киришүү

Психологиянын башкы изилдөө предметтери болуп психика, аң сезим, ички дүйнө, таанып билүү процесстери, журум-турум көрүнүштөрү ж.б. саналат. Психология инсандын ички дүйнөсүндө болуп жаткан психикалык процесстердин тегин, түзүлүшүн, өсүп-өнүгүү өзгөчөлүктөрүн, психологиялык абалдардын сырларын изилдеп келет.

Психология илиминин теориялык-методологиялык негиздерин З. Фрейд, А. Маслоу, Э. Фромм, Л.С. Выготский, В.М. Бехтерев, А.Н. Леонтьев сыяктуу көптөгөн батыш жана орус окумуштууларынын эксперименттери, алгылыктуу изилдөөлөрү, байкоо жүргүзүүлөрү жана талдоолору түзө алды десек болот.

Ал эми кыргыз элинде психологиялык ойлор кантип калыптанган, Кыргызстанда психологиянын илим катары өнүгүшүнө кандай шарттар таасир эткен, бүгүнкү күндө бул илим кандай багыттарда өнүгүүдө ж.б. сыяктуу суроолор пайда болбой койбойт.

Кыргыз эли эң байыркы жана маданий мурастарга бай, философиялык ой-толгоолору күчтүү элдерден болгон. Элдин психологиялык көз караштары, ой-толгоолору байыркы мезгилдерде эле пайда болуп, кыргыз элинин тарыхында, маданиятында, салт-санаасында, эпикалык формада психологиялык компоненттерге бай оозеки чыгармаларда камтылып келген. Себеби кыргыз элинде психологиялык ойлордун жаралышынын тарыхы терең. Анын белгилүү убактысын бөлүп көрсөтүү да мүмкүн эмес.

Ойчулдар адам табиятына, анын ички дүйнөсүнө, адамдар ортосундагы карым катнаштын калыптануу өзгөчөлүктөрүнө байланышкан көптөгөн суроолорго жооп табууга аракеттенишкен. Кыргыз элинде адамдардын ички сезимдерин жакшы түшүнгөн, алардын жүрүм-турумуна так анализ бере алган адамдарды «кыраакы» деп эң сонун атап келишкен. Кыргыз элинде илгертен эле психологиялык мүнөздөгү ойлордун болуп келгенин элдик оозеки чыгармачылык өнөрү, ыр-күүлөрү, салт-санаасы тастыктап келет. Психология деген сөздүн өзү гана кыргыздарга кийинчерээк белгилүү болбосо, анын мааниси небак эле элибизде жашап келген. Мисалы Толубай сынчы, Жайсаң ырчы, Санчы сынчы, Токтогул ырчы, Жеңижок, Арстанбек, Калыгул жана башка көптөгөн даанышмандарыбыздын психологиядан (анын маанисинен) кабары болгон эмес деп ким айта алат. Демек, психология ар бир коомдо мурун да, азыр да, кийин да жашай бере турган адам тууралуу эң кызыктуу окуулардын бири десек болот.

Кыргыз эли өмүр жолунда канчалаган окуяларды, кыйынчылыктарды башынан өткөрсө да тарыхын, маданий мурасын, үрп-адатын унутпай, кылымдан кылымга өткөрүп сактап келет. Байыркы мезгилдерден тартып укумдан-тукумга айтылып, ооздон оозго өтүп келе жаткан оозеки чыгармаларда, салт-санааларда жана жашоо ченемдеринде олуттуу психологиялык ойлор болгонун танууга болбойт. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы адам баласынын өзүнө, бири бирине жана табигатка болгон мамилелерине, көз карашына карата таамай айтылган макал-лакаптарга, афоризмдерге, тамсилдерге, табышмактарга, коомдук турмушка байланыштуу акыл-насаат берүүнү көздөгөн санаттарга, лирикалык ырларга, кызыктуу фантазиялуу жөө жомокторго бай. Кыргыз эли жүрүм-турум, сезим, маанай, акыл-эс, эс-тутум, ойлонуу, эрк, абал жана башка ушул сыяктуу психологиялык түшүнүктөр аркылуу ой-калчап келишкен.

Бүгүнкү күндө психология илимине көптөгөн талаптар коюлуп, ал ар кыл тармактарда интенсивдүү өнүгүп жатат десек болот.

Кыргызстандагы психологиянын илим катары өнүгүүсүн изилдөө кыргыз элинин тарыхына кайрылууну, кылымдардан бери калыптанып келген маданий мурасын изилдөөнү, коомдук, диний шарттарды, өбөлгөлөрдү талдоону талап кылууда. Ар бир элдин оозеки чыгармачылыгы ошол элдин өзүнө мүнөздүү болгон психологиялык кулк-мүнөзүн, ой-санаасын, ички сезимин, социалдашуу процесстерин, көз карашын чагылдырып турат эмеспи.

Кыргызстанда илимий психология советтик психологиянын күчтүү методологиялык базасынын негизинде түптөлгөн. Социализмди куруу жана калктын сабатсыздыгын жоюу жылдарында педагогикалык билимге ээ кадрларга болгон суроо талап өскөн. Ошондуктан, психология илимин өнүктүрүүнүн алгачкы этабы болуп медициналык жана педагогикалык профилдеги ЖОЖдордо лекциялык курстарды уюштуруу саналган.

Республикада психологиянын өз алдынча дисциплина катары окутулуп, илим катары калыптанышынын алдыңкы саптарында Б.К. Кулдашев, Н.В. Канторович, С.И. Гершун, Н.Н. Палагина, А.А. Брудный, Н.Е. Ведерникова, К. Миңбаев, В.В. Соложенкин, Д.М. Лондон, Ш. Жанузаков, А. Ысыкеев, Дж. Джумалиева ж.б. турган. Алардын жетекчилиги менен психология илиминин ар кыл тармактарына кызыккан жана өз алдынча изилдөөгө багыт алган кийинки муундар жаралды. Алар психология илимдеринин докторлору, профессорлор: С.В. Фатеев, Ч.А. Шакеева, А.А. Алдашева, Э.С. Орозалиев, В.П. Иванова жана психология илимдеринин кандидаттары, доценттер: К. Кененбаева, А. Адыкулов, А. Закиров, Т. Конурбаев, Камчыбек уулу Мырзабек жана башкалар. Азыркы күнү республикада өз алдынча фундаменталдык изилдөөлөрдү жүргүзүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар психологиялык илимий мектептер пайда болду десек болот.

Кыргыз элинин психологиясынын калыптануусун, жүрүм-турумун, ой-жүгүртүүсүн, сезимдерин изилдөө үчүн эң алгач “Манас” эпосуна кайрылсак. «Манас» эпосу кыргыз элинин көп кылымдык тарыхын, маданиятын, улуттук өзгөчөлүктөрүн, кыргыз элинин психологиялык маанайын, аң сезимин, дүйнө таанымын, көз-карашын жана элдин философиясын ачып көрсөткөн, моралдык-этикалык нормаларга бай улуу чыгарма. Эпосто өзгөчө кыргыз элинин патриоттук духун жана эркиндикти сүйгөн эл экендиги, кары жаш дебей патриоттук сезими күчтүү, ынтымактуу, элдин биримдиги, коопсуздугу, Ата Мекен үчүн жан аябай күрөшө турган эл экендиги кеңири баяндалат.

Тактап айтканда, “Манас” эпосу кыргыз элинин коллективдик психологиясынын курамы болгон архетиптик баштапкы универсалдуу образдарды калыптандыруунун алмаштыргыс булагы болуп эсептелинет.

Архетип (грек тилинен «ἀρχέτυπον» – алгачкы образ) жалпы адамзаттык символикалардын, мифтердин, жомоктордун негизинде пайда болуп, коллективдик бей аң (бессознательная сфера) чөйрөдө жашап, индивиддин түштөрү, кыялдары, интуициясы, инстинкттери жана ички мотивдери аркылуу байкалышы мүмкүн. Байыртадан калыптанган образ адамдын аңдап билүүдөн тышкары (бей аң) чөйрөсүнө таасир берүү менен анын жүрүш – турушун аныктайт. К.Юнгдун ою боюнча архетиптер «энергияга каныккан өзгөчө

борбор» (Юнг, 1991. 87-б.). Эгерде биз архетиптер жиберген белгилерди баамдай билсек, жашоодогу чечилгис маселелерди түшүнүү оңойго турмак, деп ойлойт окумуштуу.

Архетиптен качып кутулуу эч мүмкүн эмес, себеби архетип салттуу ойлонуу системасынын курамын түзүп, нечендеген кылымдар бою элдин аң сезимине сиңип калган, өткөндөн кабар берип туруучу эс тутум же адам жашоосунун маданий өзөгү десек да болот. Архетип бул коллективдик бейаң сезимдин булагы, кылым карыткан маданияттын, тарыхтын элесин камтыган күчтүү энергия. Элдин басып өткөн тарыхын анын генеологиялык эс тутумунан эч убакта ажыратууга болбойт. Мындай аракет руханий манкрутчулукка жана маданий жакырчылыкка алып келээри анык. Бул жөнүндө маданият жана тарых тармагын изилдеген көптөгөн окумуштууларыбыздын тынчсызданууларын туура кабыл алуу керек.

Кыргыз элинин архетиптик жүрүм-турумун, ой-жүгүртүүсүн, социалдык жана руханий болумушун, тарыхый эс тутумун, улуттук бүтүндүгүн сактап калууда кыргыз элинин улуу эпосу «Манастын» орду эч алмаштырылгыс экендиги маалым. Манас эпосу тарыхый эс тутумдун глобалдуулугун, тереңдигин жана масштабдуулугун дайым тастыктап турат. Эпосто ата-бабаларыбыздын жашоо нормаларынын архетиптүүлүгү, генеологиялык эс тутумдун жаш муундарды өстүрүүдөгү күчү жана мааниси даана көрсөтүлөт.

Ч. Айтматов белгилеп кеткендей, «Манас» эпосун түгөнгүс оптимизмди жана ишенимди камтыган, жашоонун, убакыттын, өмүрдүн кайталангыстыгын тастыктаган, кыргыз элинин «патриоттуулугунун энциклопедиясы» катары кароого болот. Ал эми Бакиева Г.А. «Манас» эпосун кыргыз элинин тарыхынын жана маданиятынын эң жакшы сапаттарын – философиясын, фольклорун, музыкалуулугун камтыган кыргыз маданиятынын «бийиктигинин жана тереңдигинин» критерийи, өлчөмү (Бакиева, 1995. 172-б) деп баса көрсөткөн.

Манас эпосу кыргыз элинин улуттук мүнөзүнүн, акыл түзүлүшүнүн, коллективдик аңдап билүүдөн тышкары чөйрөсүнүн (коллективное бессознательное) калыптануусун шарттап келет. Мисалы, Манастын баатырдыгы, айкөлдүгү, патриоттуулугу ар бир кыргыз уулунун жан дүйнөсүндө жашап, позитивдүү жана үлгүлүү жүрүм – турумдун моделин түзө алат.

«Манас» эпосу психологиялык көз караштарды кеңири камтыган да, жаш муунга психологиялык таасири күчтүү да чыгарма. Эпосто жаш курак психологиясы, педагогикалык психология, конфликт психологиясы (Шакеева, 1995. 175-176-б.; Абдиева, 2021), социалдык психология, консультативдик психология, зоопсихология, этнопсихология, инсан психологиясы жана башка психология илиминин майда тармактарына тиешелүү маалыматтар каармандардын образдары, окуялардын сүрөттөлүшү аркылуу таамай берилген.

Эпостогу адамдардын өз ара мамилелери, үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири-бири менен болгон мамилелери, жүрүм-туруму, аш-тойлордогу салт-жөрөлгөлөрү, адамдардын бир-бири менен болгон мамилесиндеги каадалар, каармандардын мүнөздөрү, алардын ишенимдери кыргыз элинин психологиясын, менталдык өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө табылгыс булак болуп саналат.

Жомоктордун психологиялык мааниси да абдан зор. Жомоктор психологиялык ар кандай проблемалардан арылуу үчүн кеңири колдонулуп келет. Мисалга алсак жомок аркылуу дарылоо (айыктыруу) ыкмасы – жомок терапиясы (сказкотерапия) белгилүү.

Жомок терапиясы адамзат цивилизациясында эң эле байыркы практикалык методикалык ыкма. Жомоктор тууралуу биринчи илимий теориялар XVIII –кылымга таандык. Бул мезгилде фольклордук жомокторду жыйноо менен катар алардын маани мазмунун түшүнүүгө аракет кылынган.

Кыргыз элинин жомокторунда социалдык чөйрөнүн адамдын калыптануусуна тийгизген таасири, адамдар ортосундагы мамилелер системасы, социалдык маселелерди чечүү жана алардын алдын алуу жолдору чагылдырылат.

Жомок терапиясы азыркы мезгилде активдүү өнүгүп жатат десек болот. Жомок психологго жана анын кардары менен болгон пикир алышуусун, бири-бирин туура түшүнүп, ийгиликтүү баарлашууга жардам берет. Кээ бир убактарда адамдардан кандай жомоктор аларга көбүрөөк жага тургандыгын суроо менен, алардын ички дүйнөсү тууралуу көп нерседен кабар алууга болот.

Жомок терапиясы – психологияда баланы аны курчап турган социумга, дүйнөгө болгон көз карашынын калыптануусуна өзгөчө таасирин тийгизүүчү натыйжалуу ыкма катары каралат. Жомок терапиясы баланын өнүгүүсүн туура багыттоодо колдонулуучу негизги инструменттерден болуп саналат. Жомокту угуу, ойлоп табуу жана талкуулоо процессинде баланын чыгармачылыгы, элестетүүсү, кабыл алуусу, ой жүгүртүүсү өнүгөт. Жомок аркылуу бала ар кандай чечим кабыл алуунун, изденүүнүн механизмдерин өздөштүрөт жана жүрүм-турумдун оптималдык социалдык моделдерин кабыл алат.

Жомокторду угуу менен адам өзүнүн жашоо сценарийин түзгөнгө аракет кылат. Бул өзгөчө балдарда так, даана байкалат. Көптөгөн балдар бир эле жомокту кайра-кайрадан окуп берүүнү, айтып берүүнү суранышат. Бала жомокту окуп же андагы окуялардын тартибин ойлоп таап, улантып, ж.б. иш аракеттеринин негизинде өзүнүн жашоосундагы пайда болгон кыйынчылыктарды кантип жеңүүнүн жолун таба алат.

Жомок дүйнөсү балдардын өнүгүү процессинде, алардын чондор дүйнөсүнө аралашуусуна жол көрсөтөт, аң сезимин, чыгармачылыгын өнүктүрөт, пикир алышуу жөндөмдүүлүгүн калыптантат, жана каармандардын образдары аркылуу жаман менен жакшыны айырмалоого түрткү берет. Жомок дүйнөсү баланын жашоосундагы биринчи мектеп болот десек жаңылышпайбыз. Себеби жомоктордо жүрүм-турум схемасы (схема поведения), сценарийи камтылган. Андагы ар бир окуяда белгилүү бир кыйынчылык маселеси жана аны ийгиликтүү чечүү ыкмасы берилет. Белгилей кетчү нерсе, кандай гана жомок болбосун сүйүү, боорукерлик, жакшылык, кайрымдуулук - коркунучту, көрө албастыкты, жамандыкты жеңип, аягында кубанычтуу окуя менен аяктайт. Ошентип жомок балага позитивдик көңүлдү, оптимисттик маанайды тартуулоого жардам берет. Кыргыз элинин жомоктору психодиагностикалык, психотерапиялык, психокоррекциялык касиеттергээ ээ жана кыргыздын жаш муундары үчүн эң жакын, эң тааныш жана таасирлүү каражат катары натыйжалуу колдонула алат. Китебибиздин аягында (тиркемеде) терапевттик мааниси күчтүү жомоктордон бир-экини мисал катары киргиздик.

Санжыранын психологиялык мааниси. Санжыра – кыргыз элинин байыртадан багып келе жаткан ата-мурасы. Башка түрк элдеринде шежире, чежире, чажара деген түрдө айтылат, арабдын чажара – дарак деген сөзүнөн алынган. Демек, кыргызча санжыра деген сөз элдин тарыхын дарак сыяктуу айтуу дегенди билгизет. Санжыра чындыгында бир уруу журт гана эмес, бүткүл адамзаттын топурагы бир, жашаган жерине, улутуна карабай, бардык пенденин түбү бир атадан келип чыгат деген ойду ырастайт. Кыргыз элинин санжырасы улут тарыхынын кызыктуулугун, элибиздин ынтымактуулугун, ишенимдин тереңдигин, рухий дөөлөттөрдүн бийиктигин көрсөтүп турат.

Санжыра айтуу кыргызда муундан-муунга уланып келе жаткан жакшы салт десек да болот. Санжыра айтуунун негизги максаты - бир туугандардын, уруулардын ортосунда, ошондой эле бүтүндөй элдин ортосунда биримдүүлүктү, ынтымактуулукту сактоо, алардын баштарын кошуу болуп келген.

Кыргыз журтунда илгертеден уруу аксакалдары, ата-энелер, балдары менен бетме-бет олтуруп баарлашып, өткөн тарыхты, орчундуу окуяларды, социалдык-саясий маалыматтарды, ар кыл маселелерди талкууга алышкан. Санжыра уруунун, үй-бүлөнүн ынтымагын арттыруучу, үй-бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелерди бекемдөөчү, санжыра угуучулардын логикалык ойлоосун, кабыл алуусун, эске тутуусун, сезимдерин өстүрүүчү эң сонун психологиялык ык болуп эсептелинет.

Санжыранын төмөндөгүдөй психологиялык функцияларын белгилей кетсек болот: маалымат берүү, социалдык топторду бириктирүү жана интеграциялоо, жалпы «биз» сезимдерин өнүктүрүү, социалдык идентификациялоо ж.б. Мисалы, өзүнүн түпкү тегин, кайсыл уруудан экендигин, ата теги ким болгондугун билген адам, өз уруусунун, ата-бабасынын сыймыгы болгон жана ата-бабаларынын, келечек муундун астында кандайдыр бир жоопкерчиликти өткөндүгүн сезет. Өзүнүн түпкү тегин билген адамда этникалык таануусу, иденттүүлүгү жана өзүнө болгон баа берүүсү, өзүн башкаларга окшоштуруу, алардай сезүү процесстери калыптанат. Исмаилов А.И. өзүнүн тегин билбеген адамга мындай мүнөздөмө берген: «Теги жок адам өзүнүн кай тарапка учуп баратканын билбеген бүркүткө окшош» (Исмаилов, 2002, 81-б.).

Ар бир кыргыз баласы өз тегин билүүгө милдеттүү. Эл ичинде да жети атасын билбегенди «Жетесиз кул», «Тегин билбеген элин билбейт», «Жети атасын билбеген - жетесиз», «Теги жок кул», «Эли журтуң болбосо, ай-күнүңдөн не пайда», «Элин сагынбас эр болбойт, жерин сагынбас ат болбойт», «Элден безген эр эмес, жоодон качкан шер эмес» деген маанидеги сөздөр айтылып келген.

Санжыранын психотерапия тармагында кеңири колдонулуучу үй-бүлөлүк генограмма ыкмасы (семейная генограмма) менен окошоштуктары көп. Генограмма - бул үй-бүлө тарыхынын, социалдык байланыштарынын графикалык түрдө чагылдырылуусу. Генограмма адамдардын бири-бири менен болгон туугандык, социалдык жана эмоционалдык байланыштарын көрсөтөт. Анда мындай маалыматтар белгиленет: аты-жөнү, үч муундагы аталары жөнүндө маалымат, алардын социалдык, үй-бүлөлүк, экономикалык абалы, диний көз караштары, жашаган жерлери, ден-соолуктары, өнөкөт оорулары, тукум кууган жөндөмдүүлүктөрү, өлүмдөрүнүн себептери ж.б.

Кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч.Айтматов санжыра тууралуу төмөндөгүдөй ойду айткан: «Жакырчылыкта санжырачылар болбосо, өтүп кеткен убакыт жана муундар жөнүндө кандай көңүлсүз эскерме калаарын көз алдыга элестетип көрүнүзчү... Санжырада философия жана фантастика, поэтика жана убакыттын символу бар. Мындан тышкары санжыра – бул элдин улуттук эн тамгасы жана аны таануу белгиси».

Элибизде өзүнүн тарыхын, маданий-руханий байлыктарын, түпкү тегин, маданиятын билбегендерди «маңкурт» менен салыштырып келишкен. Ч. Айтматов: «Маңкурт өзүнүн ким экенин, түпкү тегин, ата-бабасын, аты жонун, ата-энесин, бала кезин билбеген, тактап айтканда, өзүн адам катары сезбеген адам» - деп белгилеген. Анын пикиринде өткөнү жок келечек болбойт. Өткөн тарыхты унутуп калуу «руханий маңкуртчулукка» алып келиши мүмкүн. Жазуучунун көз карашында эс тутум инсандын акыл – ой байлыгынын ченеми. Акыл – ой байлыгы, тарыхы, руханий өмүр баяны, искусство жаатында – байыркы мифтер, легендалар, классика тууралуу маалыматы жок адам руханий жактан жакырчылыкка кабылат жана ал өнүккөн коомдун кандайдыр бир кыйынчылыктарын кабыл алууга даяр эмес. Мисалы Ч. Айтматов "Кылым карыткан бир күн", "Кассандра Тавросу", "Тоолор кулаганда" чыгармаларынын каармандарынын "манкуртчулуктун" туугандык байланышына, элинин каада-салттарына жана жалпы адамзаттык баалуулуктарга кайдыгер мамиле кылуу, коюлган максат үчүн адеп-ахлак нормаларынан өтүүгө даяр болуу, "кулдук" жагымдуулук сыяктуу белгилерин баса белгилеген (Матвейчук, 2017, 36-б.; Сейитбекова ж-а Мирзакматова, 2022).

Маңкуртчулук бул улуттук турмуш шарттын, улуттук жүздүн жана руханий баалуулуктардын жоголушу катары каралып, элдин социомаданий өнүгүүсүнө тескери таасирин тийгизип салттуу социалдык байланыштар системасына зыян келтирет (Орозалиев Э.С, Мусаева Н.К., 2013. 140-141- б.). Ошондуктан, Кыргызстанда психология илимин өнүктүрүүдө да улуттук тамырларыбызга, тарыхыбызга, ата-бабалардын акыл кептерине, этно-гуманисттик салттарга, кыргыз санжырасында айтылган маалыматтарга таянуу бирден-бир милдеттүү талаптардан болуп эсептелинет.

Улуттук психологиянын методологиялык базасын түзүүдө кыргыз элинин менталдык өзгөчөлүктөрү эске алынбаган батыштын психологиясынын методологиялык-теориялык базасына таянуу туура эмес экендигин билебиз. Башка социо-маданий чөйрөгө, башка элге ылайыкталып иштелип чыккан психологиялык инструментарийлер, теориялар, кыргыз элинин жашоо шартына жана мүнөзүнө дал келе бербейт. Биз элибиздин интеллектуалдык суверенитеттүүлүгүнө кам көрүп, заманбап улуттук, психологиялык, илимий мектептерди түзүүнү ойлонуубуз, фундаменталдык жана прикладдык мүнөздөгү кайталангыс, оригиналдуу, өз алдынча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдү жандандыруубуз керек.

Кыргызстанда илимий психологиянын калыптануу өзгөчөлүктөрүн, азыркы абалын иликтөө кылдат талдоону талап кылган чоң маселе. Кыргыз элинин философиясы, психологиялык ойлору, улуттук менталдык өзгөчөлүктөрү, маданий мурастарынын тарыхы казылып жана ачылып бүткүс кен сыяктуу. Бул макаланын кыргыз элдин мүнөзү, адаттары, ниеттери, акыл түзүлүшү, жүрүм-турум ченемдери жана башка өзгөчөлүктөрү толугу менен ачылды деген ойдон алысмын.

Алсак, кыргыз элинин психологиясынын анын материалдык маданиятынын шартында (кийими, тамак ашы, турак жайы, прикладдык искусствосу, эмгек жана согуштук курал-жарактары) калыптанышы, элдин музыкалык-эстетикалык кабылдоосу, улуттук

майрамдардын психологиялык мааниси, көчмөндөрдүн дүйнө кабылдоосу ж.б. көптөгөн суроолор ачыла элек кундуз сыңары психологиялык талдоого алына элек.

Эң негизгиси, өзүбүздүн психологиябызды изилдөөдө, жалпы маданиятыбыздын анын ичинен улуттук маданияттын жетишкендигине, руханий байлыктарыбызга, кылымдарды карыткан жашоо тажрыйбабызга, уникалдуу улуттук философиябызга таянуубуз маанилүү.

Адабияттар

1. Абдиева, Ж.К. (2021). “Манас” эпосу - элдик педагогика жана билим берүүнүн булагы катары. *Вестник Ошского государственного университета*. Vol. 2, No. 3. сс. 114-122. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_3_114. EDN: RSQEKZ.
2. Бакиева Г.А. (1996) «Манас» и сознание кыргызской культуры // Эпос «Манас» и эпическое наследие народов мира. Б., Кыргызстан, 1995. С. 172.
3. Закиров С. (1998) Кыргыз санжырасы. – Б. С.7.
4. Иванушки, не помнящие своего родства.//Исмаилов А.И. Философия духа кыргызского народа. Монография. Исследование переходного периода. –Б.: АО «Учкун», 2002.- С.81. kyrgyzinfo.ru/tekst/sanzhyra-kyrgyz-sanzhyrasy.html
5. Матвейчук В.В. (2017)Образ «Манкурта» в романах Ч. Айтматова. Гуманитарные исследования молодых ученых Южного Урала. Сборник научных статей. Челябинск, <https://elibrary.ru/item.asp?id=34919348>
6. Орозалиев Э.С, Мусаева Н.К. (2013) Философия социальной работы.-Б.-С.140-141.
7. Сейитбекова, С., & Мирзакматова, О. (2022). Язык, культура и коммуникация. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 200-206. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_200
8. Шакеева Ч. (1995) Психология конфликта в эпосе «Манас». Эпос «Манас» как историко-этнографический источник. Тезисы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». Б.: 1995. - С. 175-176.
9. Юнг К.Г. (1991) Подход к бессознательному // Архетип и символ. — М., Ренессанс, 1991. — С.87.

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 81-85

УДК: УДК; (392:390)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_11](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_11)

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ КИЛЕМ ЖАНА КИЛЕМ БУЮМДАРЫНЫН
ПАЙДАЛАНУУ ЧӨЙРӨСҮ**

**СФЕРА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ КЫРГЫЗСКИХ КОВРОВ И КОВРОВЫХ
ИЗДЕЛИЙ**

SCOPE OF USE OF TRADITIONAL KYRGYZ CARPETS AND CARPET PRODUCTS

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

Сатыбалдиева Чыныхан Топчубаевна

Satybaldieva Chynukhan Topchubaevna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate Of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

chynyhan@bk.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ КИЛЕМ ЖАНА КИЛЕМ БУЮМДАРЫНЫН ПАЙДАЛАНУУ ЧӨЙРӨСҮ

Аннотация

Бул макалада кыргыздардын салттуу ыкма менен токулган килемдин пайдалануу чөйрөсү жөнүндө жазылды. Автор кыргыздардын салттуу ыкма менен токулган килем жана килем буюмдарынын сакралдык мааниге ээ болуп, кыз узатуудагы сеп буюмдарынын өзөгүн түзүп, баланы сүннөткө олтургузганда, элдик оюндарда, өлүк көмүү салтында ритуалдык мааниге ээ экендигин аныктаганга аракет жасады. Килем буюмдарынын кыргыздын жашоо турмушунда эң эле көп жана узак убакытка чейин пайдаланылуучу бирден бир маанилүү буюм экендиги бизге белгилүү болду. Методдор: килем жана килем буюмдарынын пайдалануу чөйрөсүн изилдөө учурунда негизинен теориялык жана эмпирикалык изилдөө методдору колдонулду. Жыйынтык: Кыргыздардын килем жана килем буюмдарынын пайдалануу чөйрөсү аркылуу алардын этномаданиятындагы өзгөчөлүктөр аныкталды.

Ачкыч сөздөр: салт, салттуу килем, килем буюмдары, токуу, кол өнөрчүлүк, сеп, ритуал.

СФЕРА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАДИЦИОННЫХ КЫРГЫЗСКИХ КОВРОВ И КОВРОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Аннотация

В данной статье описывается использование традиционных кыргызских ковров. Автор попытался определить, что сотканые традиционным способом ковры и коврики имеют сакральное значение, составляют основу предметов приданого на свадебном обряде, имеют ритуальное значение в народных играх и национальных обычаях. Нам стало ясно, что ковровые изделия – это самые важные и долговечные товары в жизни кыргызов. Методы: при изучении области использования ковров и ковровых изделий применялись преимущественно теоретические и эмпирические методы исследования. Вывод: этнокультура кыргызов определялась через сферу использование ковров и ковровых изделий.

SCOPE OF USE OF TRADITIONAL KYRGYZ CARPETS AND CARPET PRODUCTS

Abstract

This article describes the use of traditional Kyrgyz carpets. The author tried to determine that carpets and rugs woven in the traditional way of the Kyrgyz have a sacred meaning, they form the core of dowry items at the bride's wedding, and they have a ritualistic value in folk games and folk traditions. It has become clear to us that carpet products are the most important and long-lasting products in Kyrgyz life. Methods: mainly theoretical and empirical research methods were used during the study of the area of use of carpets and carpet products. Conclusion: the Kyrgyz's ethno-culture was identified through the use of carpets and carpet products..

Ключевые слова: традиция, традиционный ковер, ковровые изделия, ткачество, ремесло, приданое, ритуал.

Keywords: tradition, traditional carpet, carpet products, weaving, handicraft, dowry, ritual.

Киришүү. Салттуу килем токуу өнөрү - Кыргызстандын аймагындагы элдик салттарды ичине камтыган декоративдик искусствонун бир түрү катары каралат. Килем токуу өнөрү кустардык денгээлде болгону менен токулган килемдер өтө бышык жана кооз жасалган. Миңдеген жылдар бою кыргыздар килемде туулуп, жашап жана килем буюмдары алардын жашоосунун өзгөрүлгүс бөлүгү болгон деп бекеринен айтылган эмес.

Салттуу токулган түктүү килемдерин кыргыз аялдары мыкты токуп өздөштүрүп келишкен. Килем токуу өнөрү - бул Кыргызстан элинин байыркы колдонмо искусствосунун түрлөрүнүн бири болуп келет.

Илимий иштин негизги максаты: Килемдердин жана килем буюмдарынын түрлөрү элдин этногенетикалык жалпылыгынын, аны жараткан элдердин маданий жана экономикалык байланыштарынын айкын мисалы жана ошондой эле адамдын руханий дүйнөсү менен эстетикалык табити жөнүндө маалымат алып келген маанилүү тарыхый булак экендигин аныктоо.

Изилдөөнүн объектиси: Салттуу ыкма менен токулган килем жана килем буюмдары жана алардын пайдалануу чөйрөсү.

Изилдөө предмети: Кыргыз элинин килем токуу кол өнөрү жана аны менен байланышка кыргыздардын этномаданияты.

Негизги бөлүк: Салттуу килемдердин тарыхтагы ордун анын маданий карым-катнаштагы байланышын эске алсак болот. Окумуштуу Э. Шефердин эмгегиндеги тарыхый маалыматтардан улам түрк урууларынын килем токуу менен алектенгендиги тарыхта белгилүү. Мында 726 - жылы Бухара падышасы Тан империясына сураныч менен кайрылуу жасап араб баскынчыларынан куткаруу жөнүндөгү өтүнүч жасап, жасоолдору аркылуу анын аялы “хатунь” кытай императрицасына токулган килемдерди белек катарында берип жибергени белгилүү болгон. Тан императору жана анын аялы жооп иретинде косметика жана баалуу кийим кече менен кайтарганы тарыхый булактардан белгилүү. Кытайга андан тышкары тюргештерден да токулган жүндөн килемдер белек катарында Чач жана Кештин башчыларынан белектер келип турган [11, 266-б.].

Кыргыздардын үйлөнүү тойлорунда айрыкча кыз узатуу процессинде кыздын энеси алына жараша кызына сеп жасап берген. Кызга берилүүчү септин эң маанилүүсү жана барктуусу токулган түктүү килем болуп саналган. К. Антипинанын белгилөөсү боюнча колунда бар үй - бүлөлөрүндө салт боюнча кызга септин санын “тогуздап” берилген [1, 70-б.]. Тогуз саны кыргыздар үчүн ыйык сан катары кабыл алынган.

Кызды узатып келгенде, кайын журту тарабынан босогого да көлөмү кичирээк болгон токулган килем салып коюшкан, аны ичкилик урууларында паяндос деп аталат. Кудалардын баары кирип болгон соң ал паяндосту кыздын жакын женелеринин бир алууга акылуу болгон. Албетте бул жерде эскертип кетчү жагадай, баары эле паяндос катары килем сала алган эмес, анын ордуна мата, жоолук да салынган учурлар кездешкен. Бул эми ошол үй бүлөнүн социалдык абалына жараша болгон [1, 71-б.].

Негизи үйдүн ээсинин жашоо денгээлин, анын социалдык абалын үйдүн ичиндеги жыйылып турган жүктүн абалынан билсе болот. Жыйылган жүктө ашыкча болгон килемдердин жайлануусу менен жүктүн көлөмү жана бийиктиги өскөн. Килемдер бир эле үй буюму катары колдонулган эмес, мисалы окумуштуу К.И.Антипинанын маалыматы боюнча

кыргыздар көчүү жараянында төөлөрдүн жүгүнүн эн үстүнө килем жаап коюшкан [1, 70-б.].

Чоң тойлордо килемдерди боз үйлөргө эле салбастан, бир боз үй менен экинчи боз үйлөрдүн аралыгына да төшөлүп салынган [1, 70-б.]. Бул көрүнүш тойго келген конокторду сыйлоонун белгиси катары каралат. Чоң тойлордо килем үйдүн көркү эле болбостон, ошол той болуп жаткан үйдүн ээсинин даража мансабын да көрсөтүп турган.

Кыргыздардагы инициациялык процесстеринин бири бул – өспүрүм курактагы же андан да жашыраак болушу мүмкүн, сүннөткө отургузуу процесси, мында уул баланын колун адалдоо, мусулманчылыктагы парздардын аткаруу жана чоңдордун катарында кошклуу жогоруда айтылган сүннөт той менен коштолгон. Эл жыйналып, мал союлуп, баланын келечеги үчүн элден бата алынган.

Мезгилинде эң кымбат балуу деп табылган согулган килем уул неберенин сүннөт тоюна алынып келиниши, ал баланын келечеги молчулук жана байгерчилик менен коштолушун тилек кылынган жана тайлары тарабынан колдоонун бир белгиси катары каралган. Кыргыздарда эр жигитке ар тараптан колдоо көрсөтүлүп, айрыкча тайларынын колдоосу чоң мааниге ээ болгон. Ал эми тагалары тай энчилеп мингизип, энчи берүү жөрөлгөсүн аткарышкан. Тайды болушунча кооз жабдуулар менен жабышкан жана тайенеси тарабынан белекке тартууланган килемди тайга жаап, сүннөткө отургузулуучу жээнди мингизип ары бери чаптырышкан. Аттын жасалгаларын да кээ бир учурларда килемден жасалган жабдуулар менен камсыздалган [7,120-б.]. Кыргыздарда жылкы өтө жогору бааланган, жана энчи берүү жөрөлгөсүндө негизги энчиленүүчү байлык катары каралган. Бул салт азыркы күндө да кыргыздардагы кеңири жайылган жана ушул күнгө чейин сакталып калган салт экени талашсыз. Бул салттын негизинде жээндин тайлары менен байланышы камсыздалып турган. Бул байыркы мезгилдеги авункулаттык үй-бүлө формасынын калдыктары катары карасак болот. Авункулат – avunculuc латын сөзүнөн алынып, баланы апасы тарабынан туугандары тарабынан баланын тарбияланышын түшүндүрөт. Бул бала тарбиялоо ыкмасы байыркы грек жана герман урууларында кездешкен [4, 32-б.].

Кыргыз эли негизинен жылкы жаныбарын абдан аздектеп келишкен. Кыргыздын уул балдары жаштайынан эле жылкы мингенди өздөштүрө билип, ат жалында чонойгон. Эгер жеткинчек бала 3-4 жашар балакай болсо анда аларга ылайык жаш балдардын ээри болгон (“бала ашамай”) [9, 261-б.].

Орто кылымдардагы көчмөн кыргыздардагы салт боюнча аттын ээси каза болсо атынын ээрин тескери жасап койгон жана куйругун кесип, ал атка башка эч ким, эч качан башка минген эмес [5, 281-б.].

Кыргыздар токулган килемди сөөк кою ырым-жырымдарын аткарууда салттуу пайдаланышкан. Маркумду акыркы сапарга узатаарда астына килем төшөп жаткырышкан. Бул да болсо маркумга болгон акыркы жогорку даражадагы сый-урмат катары каралган.

Маркумдун андан тышкары жылдыгы да ар кандай улуттук оюндары менен коштолуп келген. Мисалы тай чабыш, кунан чабыш, ат чабыш ондары элдин арасында популярдуу болгон [9, 138-б.]. Алгачкы тогуз атка ар кандай байге, белек-бечкектер берилген ошол баалуу белектердин бири бул токулган килемдер болгон.

Кыргыздарда үй-бүлөлүк мамилелерде да килем баалуу мүлк катары каралган, аялы балалуу болбой көзү өтүп кетсе аны башка септерине кошуп аялдын атасына (төркүнүнө) жеткирилип берилген [2, 78-б.]. Ал эми аялы өз эрки менен күйөөсү менен ажырашуусу келсе ал эч кандай мүлккө ээ чыгалбай калган, бар себин кайын журтуна таштап, ыраычылыгын билдирип чыгып кетүүгө аргасыз болгон [2, 41-б.]. Андан тышкары кыргыздарда кыз бала атасынан сеп катары килем, кийиз, кийиттерди, энчини мүлк алган жана аны сөзсүз түрдө жаны үй-бүлөсүнө өзү менен кошо ала кеткен (кыз бала күйөөгө узаганда) [3, 45-б.].

Кызга атасы тарабынан берилүүчү септин көлөмү кудасы тарабынан берилген калынына жараша болгон [2, 78-б.].

Жыйынтыгы: Кыргыздардын салттуу ыкма менен токулган килем жана килем буюмдары күнүмдүк жашоодо орду чон болгон. Фергана өрөөнүндөгү кыргыз аялдардын негизги алектенүүчү кол өнөрчүлүгү бул жүн ийрип сайма сайып, шырдак жасап, килем согуу болуп келген. Айрыкча килем жана килем буюмдарынын көп функционалдуулугу байкаса болот. Демек кыргыздардын чарбасына жана жаратылыштык-климаттык шартына ылайык салттуу килемдеринин пайдалануу чөйрөсү да кенен болгондугу байкалат.

Адабияттар

1. Антипина, К.И. (1962). Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (По материалам, собранным в южной части Ошской области Киргизский ССР).– Фрунзе: Изд-во Академии наук Кирг. ССР. -288 с.
2. Гродеков, Н. И. (1889). Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области – Ташкент: Типолитограф. С. И. Лахтина.–Т. 1: Юридический быт. -205 с.
3. Кисляков, Н. А. (1977). Наследование и раздел имущества у народов Средней Азии и Казакстана. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние.-130 с.
4. Крысин, Л. П. (1998). Толковый словарь иноязычных слов – М.: Рус. яз., - 848 с.
5. Радлов, В. В. (1980). Из Сибири: Страницы дневника (пер. с нем.). – М.: Наука.- 749 с.
6. Розвадовский, В. К. (1916). Опыт исследования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае.- Ташкент: Тип. при Канц. Турк. ген.-губ.,- 51 с.
7. Сатыбалдиева, Ч.Т. (2021). Орнаментальные узоры традиционных ворсовых ковров кыргызов конца XIX-го и нач. XX вв. *Вестник Ошского государственного университета*, Т.2, №3. – сс. 228-237. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_3_228. EDN: XZGAER.
8. Сатыбалдиева, Ч. (2022). Кыргыздардын салттуу килем токуу өнөрүнүн тарыхынан. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (4), 118-123. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_4_118
9. Симаков, Г. Н. (1984). Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX-начале XX в. – Л.: Наука. - 229 с.
10. Фелькерзам, А. А. (1914). Старинные ковры Средней Азии. // *Старые годы*. – СПб., (1914). – С. 17-22, 57-113.
11. Шефер, Э. (1981). Ткани // *Культура народов Востока. Золотые персики Самарканда*. – М., -266с.

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 87-91

УДК: 94(931) (051)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_12](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_12)

Н. ИСАНОВ – ЧЫГААН МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА КООМДУК ИШМЕР

Н. ИСАНОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

N. ISANOV IS AN OUTSTANDING STATE AND PUBLIC FIGURE

Султанова Махпуратхон Шакировна

Султанова Махпуратхон Шакировна

Sultanova Makhpuratkhon Shakirovna

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

Салиева Эльмира Абдукаримовна

Салиева Эльмира Абдукаримовна

Saliyeva El'mira Abdukarimovna

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

elmira.saliyeva78@mail.ru

Н. ИСАНОВ – ЧЫГААН МАМЛЕКЕТТИК ЖАНА КООМДУК ИШМЕР

Аннотация

Макалада кыргыз элинин чыгаан уулу, туңгуч премьер-министр, мамлекеттик жана коомдук ишмер, академик Насирдин Исановдун эмгек жолу, мамлекеттик ишмердүүлүгү, жасаган эмгектери жөнүндө сөз болот. Н. Исанов 1943-жылы 7-ноябрда Ош областынын Ноокат районундагы Көк-Бел айылында туулган. 1960-жылы Көк-Бел айылындагы орто мектепти ийгиликтүү аяктаган. 1965-жылы Москвадагы Куйбышев атындагы инженердик-курулуш институтунун граждандык жана өнөр жай курулушунун инженер-куруучусу адистигин бүтүргөн. 1965-жылы Кыргыз ССРинин курулуш министрлигинин “Ошшааркурулуш” трестине жумушка жиберилген. 1966-1969-жылдары мастер, прораб, участканын начальниги, тресттин башкы технологу, башкы инженери болуп иштеген. 1970-жылы партиянын Ош обкомунун курулуш бөлүмүнүн инструктору, андан кийин “Нарынгидроэнергокурулуш” башкармасынын партиялык комитетинин катчысы кызматтарын аркалаган. 1974-1976-жылдары комсомолдун Ош областтык комитетинин биринчи катчылыгынан баштап Кыргыз ССРинин курулуш министрлигине чейинки кызматтарда эмгектенген. 1988-1990-жж Эл депутаттарынын Ысык-Көл областтык Советинин аткаруу комитетинин төрагасы, 1990-жылы Кыргыз Республикасынын вице-президенти, 1991-жылы Эгемендүү Кыргыз Республикасынын Премьер-министри кызматында иштеген.

Ачкыч сөздөр: инженер, курулуш, экономика, обкомкомсомол, коомдук ишмер, премьер министр, академик

Н. ИСАНОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ И ОБЩЕСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ

N. ISANOV IS AN OUTSTANDING STATE AND PUBLIC FIGURE

Аннотация

В статье рассматривается о служебном пути, государственной деятельности и достижениях Насиридина Исанова, выдающегося сына кыргызского народа, первого премьера-министра, государственного и общественного деятеля, академика. Н. Исанов родился 7 ноября 1943 года в селе Кок-Бель Ноокатского района Ошской области. В 1960 году он успешно окончил среднюю школу села Кок-Бель. В 1965 году окончил Куйбышевский инженерно-строительный институт в Москве по специальности гражданское и промышленное строительство. В 1965 году его направили на работу в трест «Ош шаар курулуш» Министерства строительства Киргизской ССР. В 1966-1969 годах работал бригадиром, бригадиром, начальником станции, главным технологом, главным инженером треста. В 1970 году работал инструктором строительного отдела Ошского обкома партии, а затем секретарем парткома отделения «Нарынгидроэнергокурулуш». В 1974-1976 годах работал на различных должностях от первого секретаря Ошского обкома комсомола до Министерства строительства Киргизской ССР. В 1988-1990 годах работал председателем исполкома Исык-Кульского областного Совета народных депутатов, в 1990 году - вице-президентом Кыргызской Республики, в 1991 году - премьер-министром Независимой Кыргызской Республики..

Ключевые слова: инженер, строительство, экономика, обкомкомсомол, общественный деятель, премьер министр, академик.

Abstract

The article discusses the career path, state activities and achievements of Nasiridin Isanov, an outstanding son of the Kyrgyz people, the first prime minister, statesman and public figure, academician. N. Isanov was born on November 7, 1943 in Kok-Bel village, Nookat district, Osh region. In 1960, he successfully graduated from secondary school in the village of Kok-Bel. In 1965, he graduated from the Kuibyshev Engineering and Construction Institute in Moscow, specializing in civil and industrial construction. In 1965, he was sent to work at the "Oshshaarkurulush" trust of the Ministry of Construction of the Kyrgyz SSR. In 1966-1969, he worked as a foreman, foreman, station chief, chief technologist, and chief engineer of the trust. In 1970, he worked as an instructor of the construction department of the Osh regional committee of the party, and then as the secretary of the party committee of the "Narynhydroenergokurulush" department. In 1974-1976, he worked in positions ranging from the first secretary of the Komsomol Osh Regional Committee to the Ministry of Construction of the Kyrgyz SSR. In 1988-1990, he worked as the chairman of the executive committee of the Issyk-Kul Regional Council of People's Deputies, in 1990 as the vice-president of the Kyrgyz Republic, in 1991 as the Prime Minister of the Independent Kyrgyz Republic.

Keywords: engineer, construction, economics, obkomsomol, public figure, prime minister, academician.

Киришүү

Кыргыз элинин чыгаан уулу, туңгуч премьер-министр, мамлекеттик жана коомдук ишмер, академик Насирдин Исанов 1943-жылы 7-ноябрда Ош областынын Ноокат районундагы Көк-Бел айылында жумушчунун үй бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. 1950-жылы Көк-Бел айылындагы орто мектепке окууга кирип, 1960-жылы ийгиликтүү аяктаган. 1960-жылы Москвадагы Куйбышев атындагы инженердик-курулуш институтуна өтүп, аны 1965-жылы аяктап, граждандык жана өнөр жай курулушунун инженер-куруучусу адистигине ээ болгон.

1960-жылдын сентябрынан 1961-жылдын декабрына чейин аталган институттун кечки факультетинде окуп, ошол эле кезде эмгек жолун Москвадагы курулуш уюмдарында жумушчу болуп иштөө менен баштаган. Андан кийин ошол эле факультеттин күндүзгү бөлүмүнө которулуп, 1965-жылы ийгиликтүү аяктап, Кыргыз ССРинин курулуш министрлигинин “Ошшааркурулуш” трестине жумушка жиберилип, ал жерде №3 курулуш мантаждоо башкармасында (СМУ-3) 1966-жылдын февралынан 1967-жылдын декабрына чейин мастер, прораб, участканын начальниги болуп иштеген. 1967-жылдын декабрынан тресттин башкы технологу кызматына дайындалган. 1969-жылдын февралынан №5 курулуш мантаждоо башкармасынын башкы инженери болуп иштеген [1].

1970-жылы партиянын Ош обкомунун курулуш бөлүмүнүн инструкторлугуна которулуп, андан кийин “Нарынгидроэнергокурулуш” башкармасынын партиялык комитетинин катчысы болуп шайланып, 1974-жылга чейин иштеген. 1974-1976-жылдары комсомолдун Ош областтык комитетинин биринчи катчысы болгон [2].

1976-1979-жылдары Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин курулуш жана шаардык чарба бөлүмүнүн башчысынын орун басары, ал эми 1979-1983-жылдары Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин курулуш жана шаардык чарба бөлүмүнүн башчысы [3].

1983-1986-жылдары Кыргыз ССРинин курулуш министри. 1986-88-жылдары Кыргыз ССРинин Мамлекеттик курулуш комитетинин Председателинин орун басары, Кыргыз ССРинин министри кызматтарын аркалаган.

1988-1990-жж Эл депутаттарынын Ысык-Көл областтык Советинин аткаруу комитетинин төрагасы [4].

1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаевдин Указы менен Кыргыз Республикасынын Президенттик Кеңешине мүчө болуп дайындалган. Ушул эле жылдын 19-декабрында Кыргыз Республикасынын Жогорку Советинин 3-сессиясында Республикасынын вице-президенти болуп шайланган [5].

1991-жылдын 22-январынан 29-ноябрга чейин Эгемендүү Кыргыз Республикасынын Премьер-министри кызматында иштеген.

Насирдин Исанов экономика илиминин кандидаты болгон. Диссертациясын СССР Министрлер Советинин алдындагы Эл чарба академиясында жактаган. Насирдин Исанов өлкөдөгү азыркы жүрүп жаткан радикалдуу саясий жана экономикалык реформалардын шарттарына ылайык Республикада капиталдык курулуштун экономикасын жана башкаруу

системасын өркүндөтүү боюнча көптөгөн илимий эмгектердин автору [6]. Илимий эмгектери бааланып, СССР инженердик академиясына мүчө болгон [7].

1991-жылы ноябрда 48 жашында автокырсыктан мезгилсиз дүйнөдөн кайткан. Исановдун өлүмүнүн себебин изилдеген авторлордун макалаларын басма сөз беттеринен жолуктурууга болот. Мисалы, “Акыйкаттын алгачкы курмандыгы”, [8] Насирдин Исановдун дүйнөдөн кайтышы алтын чырынын башы, “Насирдинди Кумтөрдүн алтыны жеп кетти” жана башка макалаларды газета беттеринен окууга болот. [9] Маркумдун өлүмү тууралуу эл ичинде аңыз сөздөр айтылып келет. “Кумтөрдүн алтынын казууга азырынча эрте, убакыт келгенде кыргыз эли өзү казып иштетет. Кумтөрдүн алтынынан да андагы мөңгүлөр кымбат турат”- деп эсептеген экен раматылык маркум.

Аз өмүрүнүн ичинде Насирдин Исанов ар тараптуу өзүнүн зиректиги, акыл-эстүүлүгү, адамгерчилиги, мыкты адистиги жана окумуштуу катары келечек муундарга өрнөктүү өмүрү менен элинин тарыхына из калтырган инсан болуп кала берди. “Эр эмгегин, жер жебейт” дегендей, эл эмгектен эскерет экен. КМКТАУнун ректору Ж. Тентиев мындай дейт: “Насирдин Исанович өз ишин тың билген, тажрыйбалуу, түшүнүгү кең адам болгон. Ал турмуштун кайнаган жеринде иштеди. Мастерликтен баштап, прораб, “Ошшааркурулуш” башкы инженерине көтөрүлдү. Фрунзе политехникалык университетинин Оштогу жалпы техникалык факультетинде сабак берди. Өзгөчө “Нарынгидроэнергокурулуш” башкармасынын жетекчиси болуу менен ФПИнин Караколдогу филиалында Нарын дарыясына курулуп жаткан ГЭСтин каскадарынын курулушуна адистерди даярдоо жагына өз салымын кошкон.

Н.Исанов аналитикалык ой жүгүртө алган ар тараптуу киши болчу. Сексенинчи жылдардын башында курулушта, дегиле жалпы эле өнөр жайдагы экономикалык административдик командалык башкаруудан чарбалык эсепке өтүүнүн жактоочусу болуп, зарылдыгын айтып чыккан. Анын кандидаттык темасы да “Кыргызстандагы курулуш комплексин башкарууну өркүндөтүү” деп аталат.

80-90-жылдары республикада бири-бирин кайталаган башкаруучу аппарат көбөйүп кеткен эле. Мисалы, курулуш министрлиги, Айылдык курулуш министрлиги, “Кыргызколхозкурулуш” бирикмеси болгон. Насирдин Исанович бирин-бири кайталаган организацияларды бириктирүүнүн демилгечиси болуп, аны ишке ашырган. Н.И.Кыргызстандын географиялык жайгашын өздөштүрүп, эске алып, бүтүндөй курулуш комплексин түзүүгө умтулган.

Айтор Н.Исанович жаңы экономикалык мамилелерди баштоого өз үлүшүн кошуп, көп мээнет кылды. Консервативдик ой жүгүртүү аркылуу башкарууга каршы күрөшүп, республиканын экономикасынын олуттуу жолун технологиясы өнүккөн мамлекеттер менен биргелешкен ишканаларды түзүп, иштетүү аркылуу көргөн. Ошол үчүн “мен бөлүштүрүү менен алек болгон Өкмөт башчысы болгум келбейт” деп айткан. Биздин эсибизде ал дал ошондой калды” - деп эскерет [10].

Орто Азия жана Казакстан боюнча мамкеңештин өкүлү Базарбай Маматов: Н.Исанов элеси менин эсимде ак көңүл, улуу мамлекеттик ишмер катары эсте калат. Ага тагдыр көп кырдуу талант бериптир. Ал чоң жетекчи, окумуштуу, жөнөкөй кең пейил адам болгон. Мен азыр анын бир окуясын эстеп отурам. Насирдин Ысык-Көл менен Нарын биригип, областтык

Кеңештин төрагасы болгондо, областтын борбору Балыкчы шаары болуп чечилген. Ошондо областтын жаңы шаарын куруу демилгеси көтөрүлгөн. Кайсы жерге курабыз деген талаш-тартыштар да болгон. Насирдин Балыкчы менен Кызыл-Өрүктүн ортосуна микрорайон курууга белсенип, иштей баштаган. Союз каржылоодон баш тартканына карабай көп күч жумшап курулушту баштады эле. Маркум Насирдин Исанов өлгөндөн кийин ал микрорайон бүттү. Ошондо мен 70-80 жыл ичинде жасалбаган иштин облкөнөштин төрагасы Насирдин Исанодун демилгеси менен бир жылда жасалган ишине ыраазы болуп, баа бергем. Балыкчылыктар ошол микрорайондун көчөлөрүнүн бирине Н. Исановдун ысымын берип койсо жакшы болоор эле [11].

1983-жылы Насирдин аке курулуш министри 1986-ж түзүлгөн мамлекеттик курулуш комитетинин төрагасынын биринчи орун басары – курулуш министри кызматында турган. Ошол жылдары республикада ири курулуштар бүтүрүлгөн. Насирдин Исанов “Макмал” алтын кен курулушун, Т. Сатылганов атындагы филармониянын, “Манас” аэропортунун, Улуттук китепкана, мамлекеттик тарых музейинин, Орто-Сай базары, Кара-Балтадагы килем комбинаты, Таш-Көмүрдөгү жарым проводникти өткөзүүчү завод сыяктуу курулуштардын бүтүшүнө чоң салым кошкон [12].

Эмгектеги ийгиликтери үчүн Н.Исанов 1974-жылы “Эмгектеги каармандыгы үчүн” медалы, 1981-жылы “Эмгек Кызыл Туу” ордендери менен сыйланган.

Азыркы мезгилде Насирдин Исановдун туулуп өскөн айылында Н. Исанов атындагы мектеп бар. Мектептин ичинде агамдын музейи уюштурулган. Келечек үчүн кылган кызматы кыргыз элинин эсинде түбөлүк калды.

Адабияттар:

1. Ош шаардык партиялык архиви.фонд №2, опис 111, дело 12, лист 5.
2. Ош шаардык партиялык архиви.фонд №2, опис 111, дело 12, лист 2.
3. Токтогонов С.А. Из истории прошлого Кыргызстана. –Ош, 1995, с.23
4. Бөкөлөев Болотбек Кыргыз Өкмөт башчылары.-Б.,2009,241-б.
5. Умаров С. Тунгуч премьер-министр. “Ош жаңырыгы” -2003. 9-декабрь, 4-бет
6. Бөкөлөев Болотбек Кыргыз Өкмөт башчылары.-Б. 2009, 243-244-бб.
7. Кыргыз Туусу, 12-15-сентябрь, 2008-жыл.
8. ПК ПолитКлиника газетасы №2(2) 4-апрель 2013-жыл
9. Орозалы Карасартов. Биринчи Премьер. “Кыргыз Туусу” 18-21-декабрь 1998-ж. № 167-168, 7-б.
10. Орозалы Карасартов. Биринчи Премьер. “Кыргыз Туусу” 18-21-декабрь 1998-ж. № 167-168, 7-б.
11. Т.Абдыразаков. Эмгеги элдин эсинде – “Ош жаңырыгы”, 2023-ж.13-май

e-ISSN: 1694-867X
№2(3)/2023, 93-100

УДК: 159.99.316

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_13](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_13)

КЫРГЫЗ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ОЙ ТОЛГООЛОРУ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ
PSYCHOLOGICAL REFLECTIONS OF KYRGYZ THINKERS

Тентигенова Асел Ибраимовна
Тентигенова Асел Ибраимовна
Tentigenova Asel Ibraimovna

урук окутуучу, К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университети
старший преподаватель, Бишкекский государственный университет им. К. Карасаева
Senior Lecturer, Bishkek State University named after K. Karasayev
tentigenova@mail.ru

КЫРГЫЗ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫК ОЙ ТОЛГООЛОРУ

Аннотация

Бул макалада кыргыз элинин акындарынын, ойчулдарынын психологиялык ой толгоолору талкууланып, психологиялык талдоого алынды. Кыргыз акындарынын өз убагында айтып кеткен акыл насааттарынын азыркы замандагы психологиялык көз караштарга, психологиялык айрым багыттардын идеяларына да дал келээри көрсөтүлдү. Акын – ойчулдардын, жомокчулардын чыгармаларынан психология илимине байланышкан бир топ кызыктуу ойлорун табууга аракет жасалды. Аларын ичинен акын Асан-Кайгы, кыраакы ойчул Толубай Сынчы жана баамчыл Санчы Сынчынын айтып кеткен психологиялык мүнөздөгү кеңештери, түшүнүктөрү талдоого алынып, мисалдар келтирилди. Ошондой эле макалада кыргыз элинин заманчы акындары тууралуу да баяндалат. Алардын инсан психологиясы, социалдык психология, өнүгүүнүн психологиясы, улуттук аң сезимдин калыптануусу жана башка тармактар тууралуу ыр саптарына сереп салынды.

Ачык сөздөр: ойчул, акылмандуулук, аналитикалык ой-жүгүртүү, улуттук эс тутум, аң сезим, жүрүм-турум, психологиялык көз караш.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация

В данной статье обсуждены и проанализированы психологические размышления поэтов, мыслителей кыргызского народа. Раскрыта идея о том, что мудрые наставления кыргызских поэтов в свое время соответствуют современным психологическим взглядам, концепциям некоторых психологических направлений современности. В данной статье были предприняты попытки найти ряд интересных высказываний и взглядов акынов, связанных с психологической наукой. Из них были проанализированы размышления психологического характера, высказанные поэтом Асан-Кайгы, проницательным мыслителем Толубаем Сынчы и проницательным критиком Санчы Сынчы и приведены соответствующие примеры. Также в статье рассказывается о заманчы поэтах кыргызского народа. Приводится обзор их стихов о психологии личности, социальной психологии, психологии развития, формировании национального сознания и других областях.

Ключевые слова: мыслитель, мудрость, аналитическое мышление, национальная память, сознание, поведение, психологические воззрения.

PSYCHOLOGICAL REFLECTIONS OF KYRGYZ THINKERS

Abstract

This article discusses and analyzes the psychological reflections of poets, thinkers of the Kyrgyz people. The idea is revealed that the wise instructions of Kyrgyz poets at one time correspond to modern psychological views, concepts of some psychological trends of modernity. In this article, attempts were made to find a number of interesting statements and views of akyns related to psychological science. Of these, the psychological reflections expressed by the poet Asan-Kaiga, the astute thinker Tolubai Synchy and the astute critic Sanchy-Synchy were analyzed and relevant examples were given. The article also tells about the zamanchy poets of the Kyrgyz people. The review of their poems about personality psychology, social psychology, developmental psychology, the formation of national consciousness and other areas is given.

Keywords: thinker, wisdom, analytical thinking, national memory, consciousness, behavior, psychological views.

Киришүү

Кыргызстанда психологиялык ойлордун калыптануусу бай тарыхка ээ жана ошол тарыхты азыркы күнгө жеткирүүдө, элдин арасынан чыккан жомокчу, акын, манасчы, санжырачылардын салымы чоң. Алар элдин түптүүлүгүн сактаган чыгармаларды элге жайылтып, руханий жактан байытуу милдетин аткарып келишкен. Акындар эпикалык, лирикалык, ырым-жырым жана сатиралык чыгармаларды эсине сактап, аны муундан муунга оозеки түрдө өткөрүп, өзүнүн кенен репертуарына ээ болуп, аны элдин, ошол мезгилдин талабына ылайык жаңы саптар менен кенейтип, эл чогулган жерлерде төгүп ырдашкан. Акындардын төкмөлүк өнөрү калк арасында жогорку деңгээлде бааланган. Акындардын эмгегинин аркасында, кыргыз эли фольклордук мурастарын сактап келген.

Акын - импровизатор, тактап айтканда, кандай гана убакыт болбосун ар түрдүү темада, алдын ала даярданбастан, турган ордунда төгүп ырдоо жөндөмдүүлүгү күчтүү адам. Алардын төгүп ырдоо арсеналы эпикалык ой толгоонун (эпическое мышление) элементтерине бай. Алардын чыгармачылыгындагы эң негизги нерсе – өзгөчө чыгармачылык психология, акындык ой толгоолорунун логикага негизделүүсү, көркөм үндүүлүк, кубулуштарды, айлана-чөйрөнү, предметтерди өзгөчө сүрөттөгөн акындык чеберчилик.

Акындарды коомдо адилеттүүлүктү, кайрымдуулукту даңазалаган адам катары кабыл алса болот, анткени, алар коомдо болуп жаткан терс көрүнүштөрдү сындап, карапайым элдин кайгысына, азабына ортоктош болуп алардын сезимдерин сүрөттөшүп, кайгы-мундарын тең бөлүшүп ырдашкан.

Алардын ичинен адамдардын психологиялык абалын терең түшүнүп, эмпатиялык мазмундагы ыр-саптарын жарактан акын Асан Кайгыга (XIV-XV кыл.) токтолсок. Асан Кайгы айкөлдүгү, акылмандыгы, болочокту көрө билген көрөгөчтүгү, жакшы менен жаманды, ааламат менен апаатты алдын-ала айткан олуялыгы, санат-термелери, нускалуу кептери менен ысымы кылымдан-кылымга кыдыра уламага айланган залкар акындардын бири.

Асан Кайгынын чыгармачылыгында психология илиминдеги эмпатия жана конгруэнттүүлүк түшүнүктөрү даана ачылып берилген. Ал адамдардын жандуу жаратылыштын баардыгына көрсөтүлгөн ырайымсыздык мамилелерине каршы болуп, алардын абалын өзүнүн жан дүйнөсү менен сезе билген:

Салган тамы жок, кылган камы жок,
 Алган даны жок, баккан малы жок,
 Мал багарга алы жок, көзү-башын көгөртүп,
 Баягы көгөн байкуш кантти экен?
 Жатаарына жайы жок, көрө турган көзү жок,
 Чымын байкуш кантти экен?
 Суукка муздап, сөөгү сыздап,
 Чалбарларын кие албай,
 Чалдар байкуш кантти экен?
 Байпактарын кие албай
 Балдар байкуш кантти экен?
 Келин тил албай, жөн басып жүрө албай,

Кемпир байкуш кантти экен?

Алдейлерге эне жок, асырарга ата жок,

Жетим байкуш кантти экен (Орозалиев, Мусаева, 2013. 154-б.).

Адамдардагы боорукердик (эмпатия) пассивдүү жана сыртынан гана көңүл буруу ирээтинде болбостон, жардамга, кеңешке муктаж бардык жандуу жаратылышка чын дилинен көңүл буруп жардам берүүнү талап кылат. Асан Кайгы адам баласын бири-бирине жакшылык кылууга, жардам берүүгө табиятынан жөндөмдүү экенин белгилеген. Психология илиминде адамдардын бири-бирине жардам берүүгө багыт алуусу просоциалдык жүрүм-турум түшүнүгү аркылуу мүнөздөлөт. Батыш окумуштуулары айткандай эле Асан Кайгынын ою боюнча да «жардам берүү жөндөмдүүлүгү» ар бир адамда ар кандай дэңгээлде калыптанат. Аны өнүктүрүү үчүн жөн гана жакшы көрүп, кайгысын тең бөлүшүп койбостон, жакшы менен жаманды, акылмандуулук менен акмактыкты, адилеттүүлүк менен наадандыкты, кайраттуулук менен коркоктуку ажырата билүү керектигин айткан (Акматалиев, 2003, 45-б.).

Адамдардагы боорукердик сапаттан сырткары сүйүү сезимин эң жогорку жана эң баалуу сезим деп эсептеген (эмоция тууралуу теорияларда да сүйүү базалык эмоция деп белгиленет). Сүйүү адамдарды бириктирип, өз ара байланышты жакшыртып, ынтымакка жана тынчтыкка чакырат деп түшүндүрөт. Акын бир гана сүйүү жана боорукердик адамдардын ортосунда гармониялык мамиленин калыптануусуна алып келет деп ишенген. Ал «жакын адамга болгон сүйүүдөн» (любовь к ближнему) «алыс адамга болгон сүйүү» (любовь к дальнему) маанилүүрөөк деген. Ал эң алгач адамдарды коомду, жалпы элдик максаттарды, коомдук баалуулуктарды сүйүүгө чакырган. Жаратылышка, жан-жаныбарларга, адамга, ишине болгон сүйүүсү кайсы гана жерде болбосун, адамдын жүрөгүндө жашашы керектигин айткан (Сейитбекова, Мирзакматова, 2022).

Асан Кайгы жарык дүйнөгө келгенден өмүр өткөнгө чейин согушту, ыр-чырды, мыкаачылыкты, таш боордукту, ырайымсыздыкты - бир сөз менен айтканда пендечиликтеги бардык терс көрүнүштөрдү сынга алып жүрүп өткөн. Тек гана ал Кудай Тааладан, адамдардан бейпилдикти, теңдикти, эркиндикти, барчылык менен токчулукту, үйрүлө түшкөн боорукерчиликти, кайрымдуулукту, акыйкаттыкты, адилеттүүлүктү тилеп, издеп, кейип-кепчип жүрүп, арманда көзү ачык өтүптүр. Ал бүтүндөй элдин тарткан азабын, көргөн кордуктарын, элди жоо, доо басып, чабылып-чачылып, самандай сапырылганына өтө кейип, өзгөчө жаны ачып, басса-турса да «элимдин келечеги, көргөн күнү, жан-жаныбарлары, макулуктары не болот» деп кейип, убайым жеп, кайгы тартып жүргөндүктөн эл Асанды «Асан Кайгы» деп калыптыр. Бара-бара ал ысым муундан-муундарга өтүп, ылакапка айланган экен.

Ал сүйүүнү боорукердиктин эң негизги шарты катары караган. Боорукердик жөндөмдүүлүгү инсандын эң негизги сапаттарынын бири. Бүгүнкү күндөгү психология илиминде эмпатия түшүнүгү адамдын башка адамдардын кайгы-капасын элестете билүү жөндөмдүүлүгү же башка адамдын эмоционалдык дүйнөсүнө тартыла билүүсү деп түшүндүрүлөт. Ошентип кыргыз ойчулдарынын ичинен Асан Кайгыны эмоционалдык психологиянын негизги суроолорун көтөргөн жана адам эмоциясын талдоого аракет кылган десек болот.

XIV-XV кылымдардагы кыргыз коомчулугундагы социалдык көйгөйлөргө кыраакы ойчул Толубай Сынчы да кайдыгер караган эмес. «Сынчы» – деп элибизде аналитикалык ой жүгүртүүгө жөндөмдүү, көрөгөч, баамчыл адамдарды айтышкан. Алар адамдын келечеги, ички сапаттары жана адамзаттын жашоосуна байланышкан, сырткы айлана чөйрөгө, көпчүлүккө маалым болбогон адамдардын, жаныбарлардын, буюм – тайымдардын сапаттары туураалуу ой-пикирлерди айтышкан.

Толубай сынчы-элдик уламыш боюнча XIV-XV кылымда жашаган кыргыз сынчысы жана акылман-ойчулу. Толубай Сынчы жаратылыштын жана коомдук турмуштун маселелерин таанып-билүүдө алысты көрө билген адам болгондугу айтылат. Ал Жаныбек Хандын тушунда жашап, өз заманында жаныбарлардын касиетин, өзгөчө жылкылардын күлүктүгүн, тулпар чыга тургандыгын алдын ала баамдай алгандыгы, көрөгөчтүгү, сынчылыгы менен даңазаланган мыкты саяпкер болгон экен. Толубай Сынчы эл арасында чечендиги, акылмандыгы менен да таанымал болуп, ханга да тайманбай сөз кайрыган, элди ынтымакка чакырган инсан катары айтылат (Орозалиев, Мусаева, 2013, 159-б.).

Толубай сынчынын ойлорунда социалдык психологиядагы социалдык багыт алуу (социальная установка) альтруизм, өзүнө-өзү баа берүү (самооценка) жана өздүк кадыр барк (самоуважение) ж.б. бир топ маселелер камтылган. Мисалы, анын «Жакшы болчу жигиттер алсызга карашат, жаман болчу жигиттер тууган менен касташат» деген акылман оюнда жалпы уруу мүчөлөрүнүн башкаларга жардам көрсөтүп, камкордукка алуусу, коомдук биримдикти сактоонун негизги шарты экендигин айткан.

Ошондой эле альтруисттик журум – турум аркылуу адам өзүнүн ички дүйнөсүн гармониялаштырып, социалдык маанилүүлүгү, өзүн-өзү сыйлоосу артаарын белгилеген. Толубай Сынчы мындай деген ойду: «Кимдир бир бирөөгө кандайдыр бир жакшылык кылып, жардам берүү менен, адам өзүнө биринчи жардам берет: ички руханий канааттанууга ээ болуп, өзүнө-өзү баа берүүсү (самооценка) жана өздүк кадыр баркы (самоуважение) көтөрүлөт» (Рукописный фонд, 16-б.).

Кыргыз элинин тарыхында изин калтырган Санчы Сынчы тууралуу да айта кетүүгө болот. Анын өз аты – Сансыз. Өмүр баяны жөнүндө так маалымат жок. Уламыштарга жана эл оозундагы болжолго караганда Санчы Сынчы солто (же эштек) уруусунан чыгып, XVI кылымдын аягы, XVII кылымдын башында жашаган экен. Бул маалымат чындыкка көбүрөөк жакын көрүнөт. Ал көргөнүн тартынбай айткан, айтканы айткандай келген өтө кыраакы, баамчыл киши болгон. Анын да айткан сөздөрү толук сакталып калган эмес. Эл оозунда белгилүүлөрү: Солто бийдин уулдарын, Болот бийден тарагандары, Кудаян ханды, Алдаш Белек уулун сындап айткандары сакталып калган:

Кой-кой десем болбойсун
Компондогон Кудаян,
Кордугунду койбойсун.
Көргөнүмдү айтамын,
Акыры түбү оңбойсуң.
Сен кара жолтой хандырсың,
Кадемиң каткан жандырсың.
Ушу сенин тушунда,
Журт бузулат ушунда.

Калың кыргыз бузулат,
Качып, бозуп кысылат.
Калкка тиет кесириң,
Как талаада калат жесириң (Рукописный фнд, 16-б.).

Санчы Сынчы элдин кайгы-муңуна себепкер болгон адамдарды сынга алган. Элдин социалдык абалы жөнүндө көп ойлонуп, кедейчиликтин азабын чегип жаткан мекендештерине боору ачыган. Коомдо социалдык жоопкерчилик түшүнүгүн жогору койгон. Ал ар бир адам өзүнүн үй-бүлөсүн, урук -туугандарынын жана коомдун астында моралдык милдетин жакшы түшүнүүсү керек деп эсептеген. Жоопкерчилик эркиндик түшүнүгү менен тыгыз байланышта каралган. Ал эркин адам өзүнүн жоопкерчилигин сезген адам деп белгилейт. Санчы Сынчы адамдардан: «Бирөө миңин ойлосун, миңи он миңин ойлосун» – деген сөзүн дайыма колдонуу менен олуттуу кадамдарды жасоосун талап кылган. Ошондо гана социалдык, саясий жана экономикалык кыйынчылыктарды адам жеңип, бейпил жашоого жете алат деген ойлорун айткан (Орозалиев, Мусаева, 2013, 160-161-б.).

Ошентип, кыргыз ойчулдарыбыздын эмгектерин талдоо менен алардын чыгармаларында психологиялык түшүнүктөрдүн орун алганын белгилегенге аракет кылдык. Ошондой эле кыргыз элинин кулк мүнөзү, менталитети улуу ойчулдарыбыздын ой-толгоо, санат-насыяттарына сугарылып калыптангандыгын да көрө алдык. Айтып кеткен ойчулдарыбыздын чыгармалары кыргыз элинин философиялык көз караштарын гана чагылдырбастан бир топ социалдык, психологиялык түшүнүктөрдү камтыйт деген тыянакка келдик. Алардын даанышмандык, нравалык сабактары коомчулукта социалдык ролдордун, социалдык ченемдердин алкагында өзүн-өзү алып жүрүү эрежелеринин калыптанышына да чоң таасирин тийгизип, адамдардын өзүн-өзү башкаруу жөндөмдүүлүктөрүн арттырууга багытталган. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин коллективдүү эс тутумунун жана улуттук аң сезиминин калыптануусунда кыргыз ойчулдарынын эмгеги чоң экендигине ынандык ().

Психология илими үчүн заманчы акындарыбыздын да чыгармачылыгы өзгөчө кызыгууларды туудурат. Заманчы акындар - кыргыз элинин коомдук аң сезиминин калыптанышына абдан таасир калтырган. Алар өздөрүнүн чыгармаларында социалдык толкундоолорду жараткан патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн, Россия менен байланышкан мезгилдин карама-каршы жактарын чагылдырып ырдашкан.

Заманчылардын көрүнүктүү өкүлдөрү Калыгул (1785-1855) (Калыгул Бай уулу, 2003, 200-б.), Арстанбек (1824-1874) (Арстанбек, 1997, 9-б.), Молдо Кылыч (1866-1917) (Кыргыз Поэзиясынын Антологиясы, <http://bizdin.kg/elib/kitepter/>) болгон. Алардын чыгармалары кыргыз коомунда үстөмдүк кылган патриархалдык – уруучулук мамиле, ислам дининин үстөмдүгү XIX-кылымдын аягында XX-кылымдын башында жергебизде болуп өткөн тарыхый окуяларды чагылдырган. Заманчы акындар өз чыгармаларында ошол мезгилдеги коомго эле эмес, андагы жашап турган адамдардын жүрүш-турушуна, кулк мүнөзүнө, социалдык-психологиялык абалына мүнөздөмө беришкен. Башкача айтканда өз мезгилинин социалдык психологдору болгон десек да жарашаар. Ошону менен бирге алар инсан психологиясы, инсандын калыптануусуна социалдык чөйрөнүн тийгизген таасири тууралуу суроолорго да көңүл бөлүшкөн. Алар өз чыгармаларында Россия менен мамиле түзүлгөн

доордун карама каршылыктуулугун, адамдын ниетинин, алардын көз караштарынын, ойлонуусунун өзгөрүшүнө тийгизген таасирин ачып беришкен.

Заманачылардын чыгармаларында жеткилең идеалдуу адам түшүнүгү да болгон. Кыргыздарда бул түшүнүк өзүнө ак ниеттик, эр жүрөктүүлүк, чынчылдык, жөнөкөйлүк, жолдошчулук, өз керт башынын гана камын ойлобоочулук сыяктуу белгилерди камтыган. Заманчы акындар жашоонун жаңы шартында өсүп келе жаткан жаштар баалуу адамдык касиеттерин жоготуп коюшат деп коркушкан. Адам эмне болуп бара жатат? Бул акындар жооп берүүгө аракеттенишкен негизги суроо болгон. Алар адамдар жаман жакка ооп бара жатат деп эсептешкен жана насаат сөздөрү менен бул процессти токтотууга аракет кылышкан. Ушул мезгилде адамдын табияты, үмүттөрү, умтулуулары, коркунучтары, баалуулуктары, тиричилик аракеттери сыяктуу суроолорду талдоо менен батыш жана орус окумуштуулары да алек болгон.

Жалпылап айтканда, заманчы акындар татыктуу жашоо образы, адамдар жана аларды курчап турган айлана-чөйрө тууралуу ойлорун айтып калтырышкан. Ар бир эле элде үлгүлүү (идеальный), жакшы адам туураалуу түшүнүктөр бар. Кыргыз элинде мындай адам деп ак ниет, кайраттуу, чынчыл, адилеттүү, жөнөкөй, достукту баалаган, эл камын ойлогон адам эсептелинет. Акындар, жаштарды жаңы турмуштук шарттарда жогорудагы айтылган адамдык асыл сапаттардан айрылып калат деп чочулашкан. Адамдар эмне болуп, кайсы жолдо баратышат? – бул акындарды ойлонткон жана ага жооп берүүгө аракет кылган эң негизги суроосу болгон. Акындар өздөрү жашап турган коомго, мезгилге, адамга баа беришкен. Келечектин белгисиздигине, учурдун жеткиликсиздигине, өткөндүн кайталангыстыгына өкүнүү менен карашкан (Исаков, Асанова, Абытова, 2023).

Кыргыз акындарынын ой-жүгүртүү деңгээлинин, табигый же социалдык көрүнүштөрдү талдоо, ага баа берүү потенциалдарынын жогору болгондугу белгилүү. Алардын чыгармаларында өмүр, өлүм көрүнүштөрүнө философиялык, психологиялык көз карашта баа берилет. Көпчүлүк ойчул акындардын ойлору батыш психологдорунун ойлоруна шайкеш келээрине ынанса болот. Акындар жөн гана сөз ээси эмес, өз доорунун акылман ойчулдары, агартуучулары болгон. Эгер бул улуу адамдар окуп билим алган болсо кыргыз психологиясынын баштоочулары болушмак деген ой да кетет.

Ошентип, биз кээ бир гена улуу ойчулдарыбыздын чыгармаларындагы психологиялык көз караштарды, социалдык колдоо идеяларынын өнүгүүсүн үстүртөдөн карап өттүк. Ата-бабаларыбыздын акылман ойлору Кыргызстанда психология илиминин мындан аркы өсүшү үчүн да чоң маанигезе десек болот.

Адабияттар

1. Арстанбек. Б., 1997. 9-б.
2. Асан Кайгы, Токтогул, Кет Бука. НАН КР. Түз А.Акматалиев., - Б.: 2003. С.45.
3. Исаков, К., Асанова, Д., Абытова, Г. (2023). Философская проекция деградации человека в произведениях Ч. Айтматова. *Вестник Ошского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, 1(1), 23-31. извлечено от <https://journal.oshsu.kg/index.php/filos-sos-pol/article/view/850>

4. Калыгул Бай уулу . Избранное / Подгот . текста, сост., перевод с кыргызского на рус. яз. М.А. Рудова. – Бишкек: АРХИ, 2003. – 200 с.
5. Кыргыз Поэзиясынын Антологиясы. 1 Том. 4 Бап. Молдо Кылыч Шамыркан уулу «Зар заман». <http://bizdin.kg/elib/kitepter/>
6. Орозалиев Э.С., Мусаева Н.К. Философия социальной работы: учеб. пос.- Б.: Изд-во УДПКР, 2013. С154.
7. Рукописный фонд. Инв. № 92 (294) – С. 16.
8. Сейитбекова, С., & Мирзакматова, О. (2022). Язык, культура и коммуникация. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 200-206. https://doi.org/10.52754/16947452_2022_2_200

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 101-108

УДК:

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_14](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_14)

**КЫРГЫЗСТАНДАГЫ XIX К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ-XX К. БАШЫНДАГЫ ЭЛДИК
КЫЙМЫЛДАРДЫН ЖАНА КӨТӨРҮЛҮШТӨРДҮН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ
НЕГИЗГИ МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕР**

**ОСНОВНЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРОДНЫХ
ДВИЖЕНИЙ И ВОССТАНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX –
НАЧАЛЕ XX ВВ.**

**BASIC METHODOLOGICAL PRINCIPLES FOR STUDYING POPULAR MOVEMENTS AND
UPRISINGS IN KYRGYZSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19th-EARLY 20TH
CENTURIES**

Шейшеканов Турдубек Бейшенакунович

Шейшеканов Турдубек Бейшенакунович

Sheyshekanov Turdubek Beishenakunovich

т.и.к., доцент, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети

к.и.н., доцент, Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

turdubek.sheyshekanov@mail.ru

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ XIX к. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ-XX к. БАШЫНДАГЫ ЭЛДИК КЫЙМЫЛДАРДЫН ЖАНА КӨТӨРҮЛҮШТӨРДҮН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ НЕГИЗГИ МЕТОДОЛОГИЯЛЫК ПРИНЦИПТЕР

Аннотация

Макалада Кыргызстандагы XIX к. экинчи жарымындагы–XX к. башындагы элдик кыймылдардын жана көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдөгү колдонулуучу негизги методологиялык принциптер жана методдор баяндалат. Бул мезгилде биз тарыхый аң сезимдин өсүшүнүн жаңы этабын баштан өткөрүүдөбүз. Бул этапта өткөн тарыхыбызды, бүгүнкү болуп жаткан окуяларды жана келечекти бирдиктүү түйүн катары карап, кыргыз тарых илимдерин андан ары карай өнүктүрүүбүз зарыл. Бүгүнкү күндө тарых илимдериндеги колдонулуп жаткан методологиялык принциптер жана методдор жалпы адамзат тарабынан иштелип чыккан жана тажрыйбалар менен байытылган. Тарыхчы изилдөөчү өз мезгилинин реалдуу изилдөөчүсү, ал өз изилдөөлөрүндө өз мезгилиндеги методология менен куралданып тарыхый окуяны анализден өткөрөт, баамдайт, баяндайт жана жазып калтырат.

Ачкыч сөздөр: методология, изилдөө ыкмалары, кыймылдар, көтөрүлүштөр.

ОСНОВНЫЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРОДНЫХ ДВИЖЕНИЙ И ВОССТАНИЙ В КЫРГЫЗСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Аннотация

В статье рассматриваются основные методологические принципы и методы исследования по истории народных движений и восстаний в Кыргызстане во второй половине XIX – начале XX вв. В настоящее время мы переживаем новый этап роста исторического сознания. На данном этапе необходимо рассматривать нашу прошлую историю, нынешние события и будущее как единую точку и дальше развивать историческую науку Кыргызстана. Методологические принципы и методы, используемые сегодня в исторических науках, разработаны и обогащены опытом всего человечества. Историк-исследователь – настоящий исследователь своего времени, он использует в своих исследованиях методологию своего времени для анализа, восприятия, описания и записи исторических событий

BASIC METHODOLOGICAL PRINCIPLES FOR STUDYING POPULAR MOVEMENTS AND UPRISINGS IN KYRGYZSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 19th-EARLY 20TH CENTURIES

Abstract

The article discusses the basic methodological principles and research methods on the history of popular movements and uprisings in Kyrgyzstan in the second half of the XIXth – early XXth centuries. At this time, we are experiencing a new stage in the growth of historical consciousness. At this stage, it is necessary to consider our past history, current events and future as a single point, and further develop Kyrgyz historical sciences. Methodological principles and methods used today in historical sciences have been developed and enriched by the experiences of all mankind. A historical researcher is a real researcher of his time, he uses the methodology of his time in his research to analyze, perceive, describe and write down historical events.

Ключевые слова: методология, методы исследования, движения, восстания.

Keywords: methodology, research methods, movements, uprisings.

Киришүү. 1991-ж. берки эгемендик доордо кыргыз тарых илиминдеги көйгөлүү маселелерге жаңыча көз караш орун алып келе жатат. Азыркы учурдагы башыбыздан өткөрүп жаткан мезгил көп кырдуу мезгил.

Тарыхчы өз илимий ишмердигинде жалпы тарыхий процессти анализден өткөрөт жана тарыхий фактыны диалектикалык байланышта карап, интерпретациялоо менен байланышта кароосу зарыл. Тарыхчы изилдөөчүлөр жараткан илимий эмгектерде, монографияларда, илимий макалаларда, баяндоолордо, окуу китептеринде тарыхий окуяны изилдөөдө негизги методологиялык принциптерди жана методдорду колдонуусу зарыл.

Бирок, Кыргызстандын тарыхындагы XIX к. экинчи жарымындагы – XX к. башындагы болуп өткөн орчундуу элдик кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн, атап айтканда 1873-1876-жж. Кокон хандыгындагы көтөрүлүштөгү, 1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүндөгү жана 1916-ж. кыргыз элинин улуттук боштондук көтөрүлүшүндөгү орун алган орчундуу проблемаларды, негизги методологиялык принциптерге жана жаңы информациялык технологияларды колдонуу аркылуу жаңы изилдөө ыкмаларына толук өтө албай келе жатканыбыз өкүнүчтүү көрүнүш.

Жогорудагы көрсөтүлгөн элдик кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн тарыхнаамасын анализдеп көрсөк, талаш маселелер али да арбын экендигине күбө болобуз. Ал элдик кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн тарыхы боюнча фактылык материалдар, тарыхий булактар жетиштүү. Ошлорду толук колдонуп орун алган проблемалар боюнча концептуалдык көз карашты жаратууда негизги методологиялык принциптерди, изилдөөдөгү жаңы ыкмаларды колдонуу бүгүнкү күндүн талабы.

Орун алган проблемаларды изилдөөдө негизги методологиялык принциптерди толук колдонуу зарыл. Эгерде ал иш ишке ашпаса каралып жаткан маселелер жеткиликтүү деңгээлде чечилбейт жана туура илимий кортундулар чыгарылбай калат. Тарыхчы изилдөөчү болгон тарыхий окуяны, ошонун ичинде биз карап жаткан элдик кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдө, окуялардын өбөлгөлөрүн, себептерин, кээ бир учурда шылтоосун, башталышын, жүрүшүн, натыйжасын ж.б. негизги методологиялык принциптерди колдонуу менен ишке ашыра алса, изилдөө ишинде туура жыйынтыктар жаралат

Башкача айтканда болуп өткөн тарыхий окуяны объективдүү чагылдырыш үчүн, окуяга тишеси бар, тигил же бул тарыхий фактыны изилдеш керек, анын себеп – натыйжасын таап, ал фактылардын тарыхий окуяга кандай себепкер болгонун териштирүү өтө маанилүү. Бирок тарыхий окуяларды чогултуп алып, аларды күч менен бири- бири менен жабыштырып алардан окуя – симбиоз жаратуу туура жолго алып келбейт.

Биздин оюбузча элдик кыймылдардагы, көтөрүлүштөрдөгү орун алган тарыхий окуяларды жана фактыларды диалектикалык жактан бириктирүү жана алардын байланышынын негизинде тарыхий окуянын концепсиясын жаратуу туура болот. Өз кезегинде тарыхий окуянын концепциясын жаратыш үчүн тарыхий фактыларды интерпретациялоо муктаждыгы келип чыгат.

Тарыхий документти, фактыны, буюмду, эстеликти болгонун болгондой кабыл алуу зарыл, бирок, алардын кандай жана кайсыл мезгилде жаралгандыгына карап баа бербесек – объективизимге да субъективизимге да түшүп кетерибиз толук мүмкүн. Ал эми кечээки

күндү бүгүнкү күндүн талаптары менен кароо - тарыхыйлик (историзм) принципинен четтеп кеткендикке алып келээрин да эстен чыгарбообуз зарыл.

Элдик кыймылдардын, көтрүлүштөрдүн тарыхын изилдөөдө, изилдөөчү ал окуялардын өбөлгө жана себептерине негизги көңүлдүү буруусу керек. Ал окуялардын жөн жерден эле чыга калган эместигин далилдеш үчүн, азыркы тарых илимдериндеги негизги методологиялык принциптерди: тарыхыйлик (историзм), объективдүүлүк, системдүүлүк, конкреттүүлүк жана окуялардын себеп – натыйжа чынжыры принциптерин колдонуу, проблеманы чечүүдө туура жыйынтыктарга алып келери шексиз.

Бул жерден белгилеп кетчү жагдай, өз мезгилинде Советтик тарыхчылар боштондук үчүн болгон кыймылдардын тарыхын изилдөөдө марксисттик методологияга таянышып, окуяларды изилдөөдө “тарыхый материализмди” фундамент катары колдонушкан. Ошондой эле кээ бир тарых илиминде колдонулуп келген методологиялык принциптер бурмаланган. Мисалы, проблеманын актуалдуулугу – конъюктурага ылайыкташтырылган, өткөн тарыхый окуялар – учурда болуп жаткан окуялар менен сөзсүз байланышта болуш керек деп эсептешкен, объективдүүлүк марксизмдеги партиялуулукка байланган (воинствующая партийность), тарыхты таанып билүүдөгү реалдуу болгон окуя эске алынбай, элдик боштондук кыймылдарындагы жол башчылардын тарыхтагы ордуна жана ролуна көңүл бурулган эмес, чет өлкөлүк окумуштүүлүктүн эмгектери, чет элдик тарыхнаама буржуазиялык тарыхнаама деп сынга алынып келген.

Жогруда көрсөтүлгөн жагдайларга карата академик И. Д. Ковальченко “...идеологиялык себептер менен жаралган карама каршылык конструктивдүү жыйынтыка алып келбейт” – деп белгилеген (Ковальченко, 2003, 454-б.). Анын пикири боюнча, биринчиден, тарыхты таанып билүүдө универсалдуу жана абсолюттук теорияны жана методду иштеп чыгууну жокко чыгаруу керек (Ковальченко, 2003, 456-б.).

Экинчиден, ар бир илимий теория тарыхый чындыкка негизделет, жасалма конструкцияга, үзүлгөн-кесилген фактыларга таянбайт, анын “акылга сыярлык даны” (рациональное зерно) бар болот жана коомдук ой жүгүртүүнүн өнүгүшүнө өз салымын кошот. Мисалы, марксизмдеги материализмдин диалектика менен кошулушу, анын тарыхты изилдөөдөгү колдонуусу туура жыйынтык чыгарууга алып келет.

Үчүнчүдөн, баардык философиялык – тарыхый теориялар, тарыхый өнүгүүдөгү концепцияларды жаратууга жана ар кандай теориялардын, методдордун синтези, илимий концепсияларды жаратууга жана илимдин өнүгүшүнө шарт түзөт. Тарых илиминдеги мындай методологиялык көз караш элдик кыймылдардын, көтрүлүштөрдүн тарыхын объективдүү изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Белгилүү болгондой XIX к. экинчи жарымындагы – XX к. башындагы элдик кыймылдардын, көтрүлүштөрдүн өбөлгөлөрү Кыргызстандын Орус империясынын курамына колония катары кире башташы жана толук кандуу колонияга айланышы менен түздөн-түз байланыштуу. Ошол доордогу болуп өткөн тарыхый окуялардын келип чыгышына, атап айтканда: 1873-1876-жж. Фергана өрөөнүндөгү элдик кыймылдардын, Полот хандын көтрүлүшүнүн, 1898-ж. Анжиян көтрүлүшүнүн, 1905-1907-жж. боштондук идеологиясынын жанданышынын, жадиддик агартуучулардын иш аракеттеринин жана 1916-

ж. кыргыз элинин Азаттык көтөрүлүшүнүн келип чыгышына Орусия империясынын колониялдык саясаты негизги өбөлгөлөрдү түзүп берген (Дыйканова, 2022).

Белгилүү кыргыз тарыхчысы, профессор Т. Кененсариевдин пикиринде, Кокон хандыгынын тарыхына байланыштуу методологиялык маселелердин катарында карала турган жагдайлар төмөнкүлөр: 1. Совет мезгилиндеги тарыхнаамада 167 жыл жашаган Кокон хандыгынын тарыхы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхына тиешеси жок, Кокон хандыгы бул өзбек элинин хандыгы, ошол мезгилде кыргыздарда мамлекеттүүлүк болгон эмес деген көз караштар орун алып келген (Кененсариев, 2022, 141, 171-б).

Ал эми, азыркы кыргыз тарыхнаамасында тарых илиминдеги негизги методологиялык принциптерди колдонуп изилдөө иштери ишке ашкандыктан, Кокон хандыгы бул көп улуттуу өлкө, өзбек этносу менен кошо эле кыргыз, тажик элдеринин да мамлекети. Ал кыргыз мамлекетинин бир көрүнүшү деген концепция жаралды. Бул концепцияда 1873-1876-жж. Фергана өрөөнүндөгү тарыхый окуялар, эми кыргыз тарыхнаамасында “элдик кыймылдар”, “Кокон хандыгындагы көтөрүлүш”, “Полот хандын көтөрүлүшү”- деген аталыштар орун алды (Кененсариев, 2017, 260 –б.).

2. 1873-1876-ж.ж. элдик кыймылды тарыхый жылнаамалык жактан мезгилдештирүү ыкмасы менен карап, анын максатына, мүнөзүнө, кыймылдаткыч күчтөрүнө жана эволюциясына негизги методологиялык принциптерди колдонуу менен көбүрөөк көңүл буруу зарыл.

1898-ж. Анжиян көтөрүлүшүнүн алдындагы Фергана өрөөнүндөгү саясий-экономикалык, социалдык кырдаал комплекстүү изилдөөнү талап кылат. Аталган көтөрүлүштүн өбөлгөлөрүн анализдөөдө, 1890-жж. оторчул Орус бийлигинин жүргүзгөн саясатынын натыйжасында Фергана өрөөнүнө келгиндердин келип жайгашышы, жерлердин тартып алынышы, жергиликтүү калктын диний ишенимдерине карата жасалган терс мамилеси, ачык түрдө ишке ашкан орусташтыруу саясаты көтөрүлүштүн негизги өбөлгөлөрү болуп саналат жана ал саясат көтөрүлүштүн башталышына алып келген. Жогоруда аталган проблемаларды изилдөөдө негизги методологиялык принциптерди, жаңы методикалык ыкмаларды колдонуу менен ишке ашса оң натыйжаларга алып келери анык.

1916-ж. кыргыз элинин Азаттык көтөрүлүшүнүн тарыхын изилдөөдө негизги методологиялык принциптерге таянып Совет доорунда калыптанган тоталитардык-марксисттик идеологиядан, тарыхка болгон таптык көз караштан, партиялуулук принциптен арылуубуз зарыл.

Советтик тарыхнаамада 1916-ж. көтөрүлүштө эл массасы гана чечүү ролду ойногон, ал эми көтөрүлүштүн жетекчилери, жол башчылары эзүүчү таптын өкүлдөрү болгондуктан көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчтөрүнө алардын тиешеси жок, көтөрүлүш орус келгин калкына каршы чыккан деген негизсиз түркөй көз караштар орун алып келген.

Ошондуктан бул проблеманы изилдөөчү, 1917-ж. чейинки колониялдык бийлик мезгилинде жарык көргөн эмгектерди, Совет доорунда жана постсоветтик мезгилде жарык көргөн эмгектерди тарыхый булак катары колдонууда, алар кандай методологиялык принциптерди колдонуу менен жаралгандыгын жакшы өздөштүрүүсү зарыл.

Мисалы, 1920-30-жж. бул проблеманы изилдеген айрым изилдөөчүлөр: Ж. Абдрахманов, Т. Рыскулов, Г.И. Бройдо, П.Г. Галузо, И. Меницкий ж.б. көтөрүлүштөгү

айрым бир проблемаларды изилдөөдө объективдүүлүк принцибин колдонушкандыгын байкаса болот (Кененсариев, 2017, 265-270-б.).

Ал эми 1967-ж. белгилүү окумуштуу К. Усенбаев “Восстание 1916 года в Киргизии” аттуу монографиясында жаңы тарыхый булактарды, анын ичинде архивдик документтерди терең анализден өткөрүп, аларды илимий айлампага алып чыккан. Туура, аталган автор, Совет дооруна тиешелүү болгон, таңууланган, тарыхка болгон таптык көз карашка ылайыкташкан методологиялык принциптерге жана методдорго таянып өз концепциясын жараткан (Усенбаев, 1967, 4-б.).

1997-ж. жарык көргөн “1916: героические и трагические страницы” аттуу эмгегинин киришүү бөлүгүндө К. Усенбаев: “1950-1970-ж.ж. илимге компетенциясыз менен кийлигишүүнүн натыйжасында улуттук кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн мүнөзү кайрадан каралган, алар феодалдык-монархиялык, реакциондук жана антиорустук мүнөздөгү көтөрүлүштөр деп бааланган” – деп белгилеген. Демек, автор өзүнүн мурда жараткан концепциясынын айрым бир жагдайларына, жаңы көз караш менен карагандыгын жана автордун изилдөөсүндө негизги методологиялык принциптерди жана изилдөөдөгү жаңы ыкмаларды колдонгондугун байкайбыз (Усенбаев, 1967, 7-10-б.).

1916-ж. Улуу көтөрүлүштүн 100 жылдыгы 2016-ж. мамлекеттик деңгээлде белгиленгенин жакшы билебиз. Ошол датага байланыштуу өлкөбүздө эл аралык, республикалык илимий практикалык жыйындар өткөрүлүп, илимий монографиялар, макалалар жарыяланды. Аталган иш чара эгемендик доордо өткөндүктөн көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан, 1916-ж. болгон тарыхый окуяларды методологиядагы негизги принциптерди жана ыкмаларды колдонуу менен, окумуштуулар тарабынан реалдуу жаңы көз караштар жаралгандыгын байкаса болот.

Ошол эле учурда айрым бир изилдөөчүлөр, 1916-ж. көтөрүлүштүн өбөлгө, себептерин, жүрүшүн, орун алган каргашалуу окуяларды изилдөөдө алды – артын карашып, кооптонуп чыныгы болгон окуяны айтуудан, жазуудан тартынып келишет. Ошондуктан, бул Улуу көтөрүлүштүн тарыхын изилдөөчү тарых илиминдеги негизги методологиялык принциптерди: тарыхыйлик (историзм), объективдүүлүк, системдүүлүк, комплекстүүлүк, жана конкреттүүлүк принциптерин колдонуусу зарыл.

Жогорудагы принциптерди колдонуу менен көтөрүлүшкө байланыштуу маселелер: көтөрүлүштүн өбөлгө, себептери, шылтоосу, башталышы, жүрүшү, кыймылдаткыч күчтөрү, негизги очоктору, жетекчи – жол башчылары, мүнөзү, көтөрүлүштүн айоосуз түрдө кандуу басылышы жана Үркүн методологиядагы принциптердин бири болуп эсептелген, себеп – натыйжа чынжыры менен байланыштырып изилденүүсү керек.

Азыркы учурда негизги методологиялык принциптерди колдонуу жолу менен, 1916-ж. көтөрүлүш жөн жерден эле чыкпагандыгын, көтөрүлүштүн көптөгөн өбөлгө, себептери жана шылтоосу болгондугун ачып бере алабыз. Көтөрүлүштүн кыймылдаткыч күчтөрүн аныктоодо мурунку марксисттик көз карашка негизделген таптык көз караштан толугу менен арылуу зарыл.

Көтөрүлүштүн мүнөзүн, тарыхый маанисин аныктоодо объективдүүлүк принцибин колдонуу менен, көтөрүлүш антиимпериячыл, антипадышачыл, антиколониячыл – азаттыка умтулган улуттук – боштондук көтөрүлүшү болгондугуна ынанабыз. Эгерде изилдөөчү

изилдөө иштерин өз логикасы менен, негизги методологиялык принциптерди жана тиешелүү ыкмаларды колдонуу менен ишке ашырса проблеманы толук кандуу чече алат жана объективдүү илимий жыйынтыктарды чыгара алат.

Албетте, элдик кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн тарыхын илимий нукта изилдөө иштеринде атайын тарыхий ыкмалардын чоң роль ойнору талашсыз. Алардын катарында тарыхий- генетикалык ыкма элдик кыймылдардагы, көтөрүлүштөрдөгү орун алган окуялардын, фактылардын келип чыгыш тамырын (генетикасын) табууга таасир этет [8, 184]. Чындыгында, 19-к. экинчи жарымындагы – 20-к. башындагы кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн келип чыгышына, ошол кездеги Россия империясынын оторчулук саясаты түз таасирин тийгизгендигине, алардын тамыры ошол колониялдык саясат менен тыгыз байланышта экендигине ынанарбыз.

Тарыхий – салыштырмалуу ыкманы колдонуу менен изилдөөчү тарыхий паралеллдерди өз ара салыштырып объективдүү чындыкты жарата алат (Ковальченко, 2003, 186-б.) XIX - XX кк. аралыгында Азия жана Африка өлкөлөрүндөгү болгон улуттук-боштондук көтөрүлүштөрдү жана Орто – Азиядагы, ошонун ичинде Кыргызстандагы улуттук – боштондук көтөрүлүштөрүндөгү орун алган тарыхий окуяларды салыштырып анализден өткөрүү зарыл. Чындыгында аталган чөлкөмдөрдөгү кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн өбөлгө, себептери дээрлик окшош, бир типтүү келет.

Тарыхий – типологиялык ыкманы колдонуу менен коомдун өнүгүүсүндөгү жекеликти, өзгөчөлүктү жана жалпылыкты аныктай алабыз. Тарыхий окуяны таанып билүүдө, анын маңызын аныктоодо бул өтө маанилүү (Ковальченко, 2003, 190-192-б.).

Тарыхий – системдүү ыкманы колдонуу менен кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн учурундагы жашоо – турмуштун деңгээлин, өзгөрүшүн, бир сапаттан экинчи бир сапатка өтүшүн аныктай алабыз. Бул ыкманы колдонуу менен окуялардын изилдениши ирээти менен ишке ашат жана тарыхий таанып билүүдө чоң роль ойнойт. Окуялардын тарыхын мезгилдерге бөлөт жана ал мезгилдерде эмне өзгөрдү, алмашылды ж.б. суроолорду тактоодо өз жардамын тийгизет (Ковальченко, 2003, 197-б.).

Тилеке каршы азыркы учурда кээ бир изилдөөчүлөр кыргыз элинин улуттук – боштондук кыймылдарынын, көтөрүлүштөрүнүн тарыхындагы орун алган окуяларды жана фактыларды изилдөөдө формалдуу сын менен чектелип келишет. Тарыхий изилдөөдөгү негизги методологиялык принциптерге жана ыкмаларга ишенбөөчүлүк менен мамиле кылышат. Алар тарыхий окуяларды, тарыхий булактарды жана жаралган концепцияларды терең анализден өткөрө албай келишет. Кээ бир учурларда алар тарабынан тарых илимине эч тиешеси жок материалдар, илимий – популярдуу эмгектер жарыяланып келет. Ошентип алар тарабынан кээ бир тарыхий окуялар бурмаланууда.

Жогорудагы айтылган ойлорду жыйынтыктып жатып, Кыргызстандагы 19-к. экинчи жарымындагы XX - к. башындагы элдик кыймылдардын, көтөрүлүштөрдүн тарыхындагы орун алган проблемаларды изилдөөдө негизги жагдайларды, багыттарды аныктап ,тарых илиминде колдонгон негизги методологиялык принциптерди жана изилдөөдөгү жаңы ыкмаларды колдонуу жолу менен тарых илимдерин анадан ары карай өнүктүрө алабыз.

Колдонулган адабияттар

1. Дыйканова, Ш. (2022). Октябрь төңкөрүшү фергана өрөөнүндө: социалисттик агарардык түзүлүштүн негизделиши. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Тарых*, (1), 31-37. https://doi.org/10.52754/1694867X_2022_1_4
2. Ковальченко И. Д. (2003) Методы исторического исследования. - М.: Наука. - С. 454.
3. Кененсариев Т.(2022) Кокон хандыгы (Кыргызстандын материалдарында).- Б.: Махprint. 141, 171-б.б.
4. Кененсариев Т. (2017) 1916-жыл: Суроосу арбын улуу көтөрүлүш // Үркүн. Кылымдар унуткус кыргын.- Б.: Турар. 260-б
5. Усенбаев К. (1967)1916: героические и трагические страницы. - Б.: Илим. 4-б.
6. Усенбаев К. (1967) Восстание 1916 года в Киргизии. - Фрунзе.: Илим . 7- 10 –б.б.
7. КовальченкоИ.Д.(2003)Методы исторического исследования -М. : Наука. С.184.
8. КовальченкоИ.Д.(2003)Методы исторического исследования -М. :Наука. С.190-192.].

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№2(3)/2023, 109-116

УДК: 94; 930.1

DOI: [10.52754/1694867X_2023_2\(3\)_15](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_2(3)_15)

**ПРЕОДОЛЕНИЕ ЕВРОПОЦЕНТРИЗМА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ СТРАН
ВОСТОКА**

ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРДҮН ТАРЫХЫН ОКУУДА ЕВРОЦЕНТРИЗМДЕН АЛЫСТОО

OVERCOMING EUROCENTRISM IN STUDYING THE HISTORY OF THE EASTERN
COUNTRIES

Шнейдер Вадим Михайлович

Шнейдер Вадим Михайлович

Shneyder Vadim Mikhailovich

к.и.н., Российский государственный гуманитарный университет

т.и.к., Орус мамлекеттик гуманитардык университети

Candidate of Historical Sciences, Russian State Humanitarian University

vadiksh92@gmail.com

ПРЕОДОЛЕНИЕ ЕВРОПОЦЕНТРИЗМА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ СТРАН ВОСТОКА

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы, связанные с особенностями изучения стран Востока на примере государств Центральной Азии с их богатейшим историческим и культурным наследием. В течение длительного времени основное внимание отводилось изучению периода нахождения государств Центральной Азии в составе Российской империи и СССР. При этом историки отстаивали идею безусловно прогрессивного значения развития республик Центральной Азии в рамках СССР. Обретение государствами региона независимости позволило историкам по-новому взглянуть на ряд исторических событий и исторический процесс в целом. В заключительной части статьи автор обосновывает возможность преодоления евроцентризма и необходимость методологического взаимодействия историков разных стран и научных школ.

Ключевые слова: евроцентризм, Центральная Азия, исторический процесс, историография.

ЧЫГЫШ ӨЛКӨЛӨРДҮН ТАРЫХЫН ОКУУДА ЕВРОЦЕНТРИЗМДЕН АЛЫСТОО

MEDICO-SOCIAL IMPORTANCE OF A HEALTHY LIFESTYLE IN SHAPING THE HEALTH OF STUDENTS

Аннотация

Макалада Борбордук Азиянын бай тарыхый жана маданий мурастары бар мамлекеттердин мисалында Чыгыш өлкөлөрүн изилдөөнүн өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу маселелер талкууланат. Узак убакыт бою Борбордук Азия мамлекеттери Россия империясынын жана СССРдин курамында болгон мезгилди изилдөөгө негизги көңүл бурулуп келген. Ошол эле учурда тарыхчылар СССРдин алкагында Орто Азия республикаларынын өнүгүүсүнүн позитивдүү мааниси жөнүндөгү идеяны жакташкан. Аймактын мамлекеттеринин эгемендүүлүккө ээ болушу тарыхчыларга бир катар тарыхый окуяларга жана бүтүндөй тарыхый процесске жаңыча көз караш менен кароого мүмкүндүк берди. Макаланын корутунду бөлүгүндө автор евроцентризмден алыстап кетүү мүмкүнчүлүгүн жана ар кайсы өлкөлөрдүн тарыхчылары менен илимий мектептердин методологиялык өз ара аракеттенүүсүнүн зарылдыгын негиздейт..

Abstract

The article discusses issues related to the peculiarities of studying the countries of the East using the example of the states of Central Asia with their rich historical and cultural heritage. For a long time, the main attention was paid to the study of the period when the Central Asian states were part of the Russian Empire and the USSR. At the same time, historians defended the idea of the absolutely progressive significance of the development of the Central Asian republics within the framework of the USSR. The acquisition of independence by the states of the region allowed historians to take new look at a number of historical events and the historical process as a whole. In the final part of the article, the author emphasizes the possibility of overcoming Eurocentrism and declares the need for methodological interaction between historians from different countries and scientific schools.

Ачык сөздөр: евроцентризм, Борбордук Азия, тарыхый процесс, тарыхнаама.

Keywords: Eurocentrism, Central Asia, historical process, historiography.

Введение

Одной из особенностей наступившего XXI века может считаться активное развитие стран, находящихся за пределами европейского континента, в частности, азиатских государств. Этому способствуют проведение экономических реформ, внедрение технологических инноваций, поддержка науки и образования. Успехи таких стран как Япония, Южная Корея, Китай, ОАЭ, Сингапур и Индия привлекают внимание политиков, предпринимателей и учёных из стран Запада. Таким образом, происходит укрепление экономических, гуманитарных и культурных связей между различными континентами и, по сути, различными цивилизациями. Растёт также интерес к изучению истории государств Востока. В то же время необходимо признать, что в исторической науке всё ещё не удаётся до конца отказаться от европоцентричного подхода. Страны Востока по-прежнему рассматриваются многими историками исключительно с точки зрения европейской цивилизации, а их развитие – в контексте западных политических и экономических теорий. Об этом, в частности, пишет историк Тамим Ансари: «... никакой внятный спор невозможен, пока обе стороны не пользуются одними и теми же терминами и не вкладывают в них один и тот же смысл...» (Ансари, Тамим, 2021, С. 421). Данная проблема приобретает особую актуальность, когда речь идёт о государствах Центральной Азии, к числу которых относятся и Кыргызская Республика.

Изучение Всемирной истории в школах и университетах зачастую начинается с истории Древнего мира. Объектом изучения становятся государства, находящиеся на различных континентах. Объединяют эти государства несколько важных особенностей. Во-первых, все государства-цивилизации Древнего мира осуществили успешный переход от присваивающего хозяйства к производящему, то есть, от охоты и собирательства – к земледелию и скотоводству. В ходе этого процесса создавались новые орудия труда, увеличивалась численность населения, начали появляться города, развивались ремёсла. Процесс перехода к производящему хозяйству британский археолог Гордон Чайлд назвал «неолитической революцией» (2). Важно отметить, что этот переход осуществлялся независимо в разных регионах мира: на Ближнем Востоке (в Месопотамии), в Северной Африке, в Китае и в Мезоамерике. Поскольку для получения урожая людям был необходим доступ к воде, неудивительно, что практически все древние цивилизации располагались возле крупных рек – Нил (Древний Египет), Тигр и Евфрат (Древняя Месопотамия), Янцзы и Хуанхэ (Древний Китай), Инд и Ганг (Древняя Индия). Вторым важным признаком древних цивилизаций было наличие письменности, основанной, как правило, на иероглифическом или клинописном письме. Наконец, все цивилизации Древнего мира оставили важный след в мировой истории благодаря развитию научного знания в различных сферах (математика, астрономия, медицина и др.). С точки зрения изобретений наиболее известен Древний Китай, где появились бумага, компас и порох, однако и другие древние цивилизации по праву гордятся своими изобретениями, служащими человечеству по сей день.

Все древние цивилизации внесли значительный вклад в развитие человечества, однако в рамках европоцентричного подхода особое внимание уделяется изучению истории двух цивилизаций – Древней Греции и Древнего Рима, которые зачастую объединяют в единую Античную цивилизацию. Интерес к Античности вполне оправдан: так, Древняя Греция может считаться колыбелью целого ряда наук и различных видов искусства, а греческие полисы реализовывали различные модели общественно-политического устройства,

существующие в преобразованном виде по сей день в разных странах (демократия, автократия, олигархия и др.). Сложно переоценить и влияние Древнего Рима: так, система римского права стала основой законодательства европейских государств Нового времени, а латынь стала основным языком, с помощью которого передавались научные знания.

После падения Древнего Рима европейская цивилизация переживала длительный период упадка. Этот период в историографии принято называть Средневековьем или Средними веками. Однако этот же хронологический период ознаменовался расцветом другой цивилизации. Так, период с VIII по XIII вв. известен историкам как «Золотой век ислама». В это время в пределах Арабского халифата, который во времена расцвета занимал территории от Южной Европы до Центральной Азии, по сути сформировалось единое культурное и научно-образовательное пространство, ключевым объединяющим фактором которого стала принадлежность к исламу. В свою очередь, знание арабского языка было необходимым условием не только для получения религиозного образования, но и для изучения светских наук. Особых успехов исламским учёным удалось добиться в астрономии, математике, физике и медицине. Однако эти достижения, как правило, не находятся в фокусе внимания западных историков, делающих акцент на развитии европейской науки в эпоху Возрождения и в период Нового времени.

Новое время стало ключевым этапом общественно-политического и научного развития Европы. Доминирование европейской цивилизации стало возможным благодаря Великим географическим открытиям, начавшимся с экспедиций португальских мореплавателей в XV веке. Европейские государства осваивали и завоёвывали новые территории в Америке и Африке, отправляли экспедиции в Азию, прежде всего, в Китай и Индию, достигли Австралии и Океании. В XVI-XVII веках также началось освоение территорий Сибири и Дальнего Востока. В эпоху Нового времени начали образовываться новые империи, охватывавшие огромные пространства и подчинявшие различные неевропейские народы.

XIX век ознаменовался развитием ряда социальных и гуманитарных наук. Одной из научных дисциплин, появившихся в XIX веке, стала социальная антропология – наука, изучающая социальную жизнь людей, закономерности развития человеческого общества, а также традиции и культуры разных народов. Основным направлением в социальной антропологии стал эволюционизм. При этом эволюционный подход был, безусловно, европоцентричным. Английский учёный Эдуард Тайлор, автор классического труда «Антропология. Введение к изучению человека и цивилизации» (3), считал, что все народы и культуры можно поместить в один непрерывный эволюционный ряд. И несмотря на то, что народы могут находиться на разных стадиях развития, в конце концов все они пройдут один и тот же эволюционный путь. При этом высшей точкой эволюции Тайлор считал западное общество. Эволюционная теория очевидным образом перекликается с формационным подходом к изучению исторического процесса, который был разработан Карлом Марксом. В рамках формационного подхода выделялось несколько этапов, которые последовательно проходит любое человеческое общество. В отличие от британских и американских эволюционистов, Маркс считал вершиной развития человеческого общества не капиталистическую систему, а следовавший за ней заключительный этап социальных преобразований – коммунизм. Тем не менее, оба подхода предлагали европейский взгляд на историю человеческой цивилизации и рассматривали в качестве высшей точки развития общественно-политические системы, зародившиеся в Европе.

Европоцентричной была и система международных отношений, сложившаяся в XIX веке после окончания Наполеоновских войн. Одной из ключевых особенностей Венской системы международных отношений был принцип «Европейского концерта», согласно которому великие европейские державы должны были координировать между собой действия на международной арене. Примечательно, что в число великих держав были включены Россия, Великобритания, Австрия, Пруссия и Франция, в то время как Османская империя, по-прежнему оказывавшая значительное влияние на международные отношения в Европе, была фактически не включена в Венскую систему и её интересы не учитывались другими странами. Венская система предполагала, что все ключевые вопросы должны были решаться исключительно европейскими христианскими монархиями. В отношении колоний, расположенных за пределами европейского континента, империи, как правило, проводили «цивилизаторскую» политику, которая основывалась на осознании превосходства европейской цивилизации над «туземным» образом жизни. Цивилизаторская политика касалась различных сфер жизни – от формирования в колониях общественно-политических институтов по европейскому образцу до распространения христианства, борьбы с местными традициями и обычаями. В свою очередь, любые попытки противостояния насаждаемым порядкам, предпринимаемые местным населением, жестоко подавлялись.

Первая Мировая война положила конец существованию большей части существовавших на тот момент империй, а после Второй мировой войны стал активно происходить процесс деколонизации, в рамках которого независимость получили многие африканские и азиатские страны. Этому процессу способствовало в том числе образование в 1945 году Организации Объединённых Наций. Наконец, окончание Холодной войны и прекращение существования биполярной системы международных отношений дали возможность для постепенного перехода к многополярному миру, в котором всё большую роль стали играть страны Востока.

Европоцентризм в изучении стран Центральной Азии. Центральная Азия – регион на стыке цивилизаций, обладающий огромным культурным наследием. Государства Центральной Азии в их нынешних границах образовались после распада СССР, однако в течение многих веков на территории современных стран региона существовали различные государственные образования. К их числу можно отнести Кыргызский каганат, расцвет которого пришёлся на IX-X вв. Территория каганата охватывала огромные территории от Южной Сибири до предгорий Тянь-Шаня. Ещё одним выдающимся средневековым государством, центр которого располагался на территории современного Кыргызстана, было Караханидское государство, достигшее пика развития к началу XI в. В южной части региона наиболее заметную роль сыграло государство Саманидов (IX-X вв.), занимавшее в том числе территорию современных Таджикистана, Узбекистана и Туркменистана. В XIV-XV вв. значительная часть территории Центральной Азии оказалась в составе государства Тимуридов, которое многие современные историки считают империей. На территории Казахстана в XV-XVIII вв. существовало Казахское ханство. В XVI-XVIII вв. развивалось Бухарское ханство, занимавшее территорию современного Узбекистана и частично – Южного Казахстана. Соседнее Хорезмское государство (в российской историографии известное как Хивинское ханство) охватывало западную часть Узбекистана и территорию современного Туркменистана и фактически просуществовало ещё дольше: с XVI по начало XX века. Одним из наиболее могущественных государств региона в XIX веке стало

Кокандское ханство, располагавшееся на территориях, в настоящий момент входящих в состав Узбекистана, Кыргызстана, Казахстана и Таджикистана.

Даже столь беглый и поверхностный обзор позволяет судить о насыщенной истории региона, которая изобиловала различными событиями и оставила богатое культурное и архитектурное наследие жителям современных стран Центральной Азии. Развитию региона во многом способствовало и его расположение на Шёлковом пути. Тем не менее, в течение длительного времени основное внимание при изучении истории уделялось периоду нахождения государств Центральной Азии в составе Российской империи и СССР. Стоит отметить, что вхождение территорий, расположенных в регионе, в состав Российской империи, не являлось синхронным и однородным процессом. В некоторых случаях этот процесс был добровольным и поддерживался как элитами, так и значительной частью населения, однако можно привести и примеры насильственного присоединения территорий, в частности, Туркестанские походы российской армии во второй половине XIX в. Одним из трагических событий, произошедших в период пребывания в составе Российской империи, стало жестокое подавление восстания 1916 года. Изучение причин, приведших к восстанию, а также восстановление хода событий, основанное на работе с архивными документами, в настоящий момент является одной из важнейших тем, изучаемых историками региона, прежде всего, кыргызскими учёными (4). В этой связи неудивительно, что Октябрьская революция 1917 года в течение долгого времени рассматривалась преимущественно в позитивном ключе, поскольку она положила конец царскому гнёту и дала возможность кыргызскому народу развивать свою государственность в рамках сначала автономной, а потом союзной Кыргызской республики. В новейшей историографии других стран региона образование центральноазиатских советских республик расценивается неоднозначно, поскольку положило конец национальным движениям в регионе, которые, в частности, активно действовали на территории современного Узбекистана. На территории Казахстана и вовсе существовало государственное образование Алаш-Орда, которое было упразднено в 1920 г. Безусловно, советская историография давала исключительно негативные оценки национальным движениям региона, а образование советских республик рассматривалось как событие, которое принесло в регион прогресс и цивилизацию. В то же время подобное представление фактически перечёркивает многовековой опыт, которым обладал каждый из народов, населяющих Центральную Азию. Однако в таком случае советская политика ничем не отличается от цивилизаторской политики европейских колониальных империй, упомянутой в первой части статьи. Идея безусловно прогрессивного значения развития республик Центральной Азии в рамках СССР может считаться и отображением формационного подхода, также упоминавшегося выше. Однако формационный подход по своей сути европоцентричен, ведь он предполагает взгляд на историю с одного ракурса, извне, и не учитывает различные внутренние процессы и противоречия. Действительно, в первые годы советской власти происходило активное развитие сферы образования, появлялись новые объекты инфраструктуры. Советская система стала своего рода социальным лифтом для жителей Центральной Азии, ранее практически не имевших возможности изменить свой социальный статус (6). Однако коммунистическая идеология не учитывала культурное своеобразие региона, религиозные ценности, национальные традиции. Более того, нельзя забывать и о трагических страницах истории таких как голод в Казахстане, вызванный насильственной коллективизацией, а также сталинские репрессии

1937-1938 гг., в ходе которых были уничтожены представители культурной и политической элиты Кыргызской ССР. Эти темы долгое время были фактически табуированы и стали широко обсуждаться только после распада СССР.

Образование независимых стран Центральной Азии дало возможность по-новому взглянуть на ряд исторических событий и исторический процесс в целом. Исследователям впервые стали доступны некоторые архивные материалы, появилась возможность более объективного освещения ряда сложных тем и проблем. Изучению особенностей историографии постсоветских стран посвящены различные исследования, в том числе сборник «Национальные истории на постсоветском пространстве» (5). Руководство каждого из государств столкнулось с рядом задач, связанных с необходимостью выстраивания исторической преемственности. Советские республики в этой схеме становились лишь одним из звеньев исторического процесса, который длился много веков и в конечном счёте привёл к появлению на карте мира новых независимых государств. После обретения независимости государства региона стремятся поддерживать национальную идентичность, которая во многом базируется на общем представлении жителей о ключевых исторических событиях. Поэтому неудивительно, что особое внимание стало уделяться героическим эпизодам национальной истории. Необходимо признать, что подобный подход зачастую может приводить к упрощениям и к конструированию нового исторического нарратива. Поэтому крайне важно оперировать исключительно научными методами и опираться на проверенные источники и архивные материалы.

Следует констатировать, что в исторической науке происходит постепенный отказ от европоцентричного взгляда. Сегодня большинство историков и антропологов признают уникальность пути разных стран и цивилизаций. Безусловно, можно выделить и некоторые процессы, которые отразились на истории и культуре большинства народов мира. К этим процессам можно отнести упоминавшуюся выше неолитическую революцию, а также научно-технические революции, приведшие к возникновению сначала индустриального, а затем и постиндустриального типа общества. Тем не менее, представляется сомнительной возможность формирования универсального подхода, который позволил бы изучать историю любой страны по единым лекалам. Для получения объективной исторической картины необходимо взаимодействие историков, представляющих разные страны и научные школы.

Литература

1. Ансари, Тамим. (2021) Разрушенная судьба: история мира глазами мусульман. – Москва: Эскмо, (2021) С. 421
2. Чайлд В.Г. У истоков европейской цивилизации. М.: Иностранная литература, 1952. 466 с.
3. Edward B. Tylor. Anthropology. An introduction to the Study of Man and Civilization. London: Macmillan and Co., 1881. Режим доступа: <https://archive.org/details/anthropologyintr00tylouoft/page/n5/mode/2up>
4. Восстание 1916 года. Документы и материалы / под ред. д-ра филол. Наук К. И. Мамбеталиева. - Бишкек, 2015
5. Национальные истории на постсоветском пространстве – II / Под редакцией Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2009. – 372 с.

6. Bekmagambetova, M., Bimoldanova, A., & Eralina, A. (2023). Turgai Region in Pre-Revolutionary Works: in the Context of “New Imperial History”. *Bulletin of Osh State University*, (3), 21-31. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_3